

**Ik geloof de opstanding van het vlees -
De visie van Johannes Calvijn
op de mens vóór en na de herschepping,
op basis van 1 Korinthe 15**

5

10

Masterthesis aangeboden aan:

Prof. dr. W. Moehn (thesisbegeleider) en Prof dr. A. Huijgen (beoordelaar)
Geschiedenis van het gereformeerd protestantisme vanwege de
Gereformeerde Bond in de Protestantse Kerk in Nederland aan de PThU,
vestiging Amsterdam.

15

20

Ter afsluiting van de Masteropleiding Theologie:
Gemeentepredikant

25

30

Koert MOSTERT (1401521)
1 juni 2023

Verklaringenblad masterthesis

Naam student: Koert Mostert

Titel masterthesis: "Ik geloof... de opstanding van het vlees" - De visie van Johannes Calvijn op de r

VERKLARING VAN ORIGINALITEIT

Hierbij verklaar ik dat bovengenoemde masterthesis uit origineel werk bestaat. De thesis is het resultaat van mijn eigen onderzoek en is alleen door mijzelf geschreven, tenzij anders aangegeven. Waar informatie en ideeën uit andere bronnen zijn overgenomen, wordt dat expliciet, volledig en op passende wijze vermeld in de tekst of in de noten. Een bibliografie is bijgevoegd.

Plaats, datum:

Handtekening:

Leeuwarden, 22-5-23

TOESTEMMINGSVERKLARING

Hierbij stem ik ermee in dat bovengenoemde masterthesis na goedkeuring beschikbaar wordt gesteld voor opname in de bibliotheekcollectie en dat de metadata beschikbaar worden gesteld aan externe organisaties en/of door de PThU worden gepubliceerd.

Verder verleen ik (de bibliotheek van) de PThU

wel

niet

toestemming voor het opnemen van de volledige tekst in een via internet of anderszins openbaar toegankelijke database. (Deze toestemming betreft alleen de openbaarmaking van de masterthesis, zonder verdere overdracht of inperking van het auteursrecht van de student.)

Plaats, datum:

Handtekening:

Leeuwarden, 22-5-23

INHOUDSOPGAVE

	1. VOORWOORD	5
40		
	2. INLEIDING	6
	2.1 AANLEIDING EN ONDERWERPSKEUZE	6
	2.2 ONDERZOEKSVRAAG EN -METHODE	8
	2.2.1 <i>Focus</i>	8
45	2.2.2 <i>Scopus</i>	9
	2.2.3 <i>Probleemdefinitie</i>	9
	2.2.4 <i>Vraagstelling</i>	10
	2.2.5 <i>Methodologie</i>	10
50	3. JOHANNES CALVIJN	12
	3.1 DE PERSOON CALVIJN	12
	3.2 CALVIJNS ANTROPOLOGIE	15
	3.2.1 <i>Inleiding</i>	15
	3.2.2 <i>Antropologisch begrippenapparaat</i>	15
55	3.3 CALVIJN EN DE ZIELENSLAAP - <i>PSYCHOPANNYCHIA</i>	19
	3.3.1 <i>Inleiding</i>	19
	3.3.2 <i>De mens tussen sterven en de laatste opstanding</i>	21
	3.4 CALVIJN EN DE HERSCHEPPING	25
60	4. DE MENS VÓÓR EN NA DE HERSCHEPPING VOLGENS CALVIJN	28
	4.1 INSTITUTIO CHRISTIANAE RELIGIONIS – 1559	28
	4.1.1 <i>Inleiding</i>	28
	4.1.2 <i>De mens vóór de herschepping</i>	30
	4.1.3 <i>De mens na de herschepping</i>	36
65	4.1.3.1 De gelovige mens	36
	4.1.3.2 De ongelovige mens	40
	4.1.3 <i>Evaluatie</i>	41
	4.2 COMMENTARIUS IN EPISTOLAM PAULI AD CORINTHIOS I	43
	4.2.1 <i>Inleiding</i>	43
70	4.2.1 <i>De mens vóór de herschepping</i>	43
	4.2.3 <i>De mens na de herschepping</i>	46
	4.2.4 <i>Evaluatie</i>	48

	5. DE MENS VÓÓR EN NA DE HERSCHEPPING VOLGENS WRIGHT	50
75	5.1 DE PERSOON WRIGHT	50
	5.2 INLEIDING	51
	5.3 DE MENS VÓÓR DE HERSCHEPPING	52
	5.4 DE MENS NA DE HERSCHEPPING	54
	5.4.1 <i>De gelovige mens</i>	54
80	5.4.2 <i>De ongelovige mens</i>	56
	5.5 EVALUATIE	56
	6. DE MENS VÓÓR EN NA DE HERSCHEPPING VOLGENS OUWENEEL	58
	6.1 DE PERSOON OUWENEEL	58
85	6.2 INLEIDING	59
	6.3 DE MENS VÓÓR DE HERSCHEPPING	59
	6.4 DE MENS NA DE HERSCHEPPING	62
	6.4.1 <i>De gelovige mens</i>	62
	6.4.2 <i>De ongelovige mens</i>	64
90	6.4 EVALUATIE	65
	7. CONCLUSIE	67
	8. EVALUATIE	74
95	8.1 SLOTREFLECTIE	74
	8.2 EVALUATIE VAN DE ONDERZOEKSMETHODE	74
	8.3 VERVOLGONDERZOEK	75
	9. BIBLIOGRAFIE	76
100	10. BIJLAGEN	81
	10.1 DATAMANAGEMENTPLAN	81

105 **1. VOORWOORD**

Het is alweer ruim elf jaar geleden dat ik de Masteropleiding ‘Wortels en Ontwikkeling van het Christendom’ aan de Universiteit Utrecht afrondde met een scriptie over de visie van Johannes Calvijn op de mens vóór en na de zondeval, op basis van Genesis 1-3. *Iets* in mij bleef mij aantrekken om door te gaan met theologie. Achteraf gezien zou ik dit willen typeren als een latent-aanwezige roeping, welke door de theoloog Richard Niebuhr¹ wordt omschreven als een *secret call*. Deze aanhoudende roeping heeft mij uiteindelijk hier gebracht, met als resultaat deze scriptie ter afsluiting van de Masteropleiding tot Gemeentepredikant, waarin ik de antropologische visie van Calvijn heb kunnen completeren met mijn onderzoek naar de mens vóór en na de herschepping, op basis van 1 Korinthe 15, waarin de echo klinkt van de eerste drie hoofdstukken uit Genesis. Bij de vorige scriptie merkte ik op dat het onderzoek mijn inzicht in de schepping heeft vergroot en mijn verlangen naar de herschepping versterkt. Daarom voel ik mij een dankbaar mens dat ik mij nu heb kunnen verdiepen in de herschepping, waarmee iets van dit eschatologische vraagstuk voor mij is ontrafeld, ook al ben ik me ervan bewust dat veel over de aard van de herstelde schepping niet door God geopenbaard is in de Schrift.

110 Graag wil ik mijn begeleider prof. dr. W.H.Th. Moehn, bijzonder hoogleraar Geschiedenis van het gereformeerd protestantisme vanwege de Gereformeerde Bond in de Protestantse Kerk in Nederland aan de Protestantse Theologische Universiteit bedanken voor de kundige wijze waarop hij mij in dit onderzoek heeft begeleid. Zijn feedback was concreet en stimuleerde mij om waar nodig de verdieping of de aanscherping te zoeken. Daarnaast ben ik mijn beoordelaar prof. dr. A. Huijgen, hoogleraar dogmatiek aan de Protestantse Theologische Universiteit erkentelijk voor zijn enthousiasmerende reactie waarmee hij op mijn onderzoeksvoorstel reageerde en dat hij als beoordelaar van deze masterthesis wil optreden. Verder wil ik graag mijn (schoon)familie bedanken voor haar aanhoudende belangstelling. In het bijzonder wil ik mijn geliefde vrouw bedanken. Zij heeft misschien wel de grootste inspanning geleverd door

125 steeds een stapje extra te zetten in de liefdevolle zorgen voor het gezin, maar ook door steeds mijn output van commentaar te voorzien. Ook mijn kinderen wil ik hierbij hartelijk danken voor hun geduld. In dit voorwoord gaat mijn allergrootste dank uit naar mijn God en Vader van Wie ik de kracht heb ontvangen om dit onderzoek naar Calvijn te kunnen combineren met mijn gezinsleven en mijn werk. Door Zijn rijke liefde mag ik van harte geloven in de opstanding van

130 het vlees en een eeuwig leven.

Leerdam, juni 2023

- Koert MOSTERT –

¹ Uit de presentatie: “*Roeping en Beroep – over een mooi maar aangevochten en moeilijk beroep*” van Dr. H. van den Bosch, slide 6 (d.d. 4 september 2019). H.R. Niebuhr, *Christ and Culture*, New York: Harper & Row, 1951, n.pag.

2. INLEIDING

2.1 AANLEIDING EN ONDERWERPSKEUZE

140 “Ik geloof [...] de wederopstanding des vleses, en het eeuwige leven.”² Het zijn bekende
woorden die al eeuwenlang wekelijks op veel plaatsen en in veel kerken klinken, wanneer het
christelijke geloof door gelovigen over de gehele wereld tot uitdrukking wordt gebracht aan de
hand van de Apostolische Geloofsbelijdenis. Het zijn ook woorden die mij intrigeren. Hoe zal
het (eeuwige) leven na dit leven zijn? En hoe zal het zich verhouden tot het huidige leven hier
145 op aarde?

Door mijn scholing in zowel de (gereformeerde) theologie als in de biologie is er bij mij een
sterke interesse ontstaan in de theologische antropologie, en in het bijzonder voor de
antropologie van de Franse reformator Johannes Calvijn (1509-1564). Wat opvalt aan Calvijns
antropologie is dat er drie stadia van de mensheid in zijn oeuvre zijn verweven. Deze drieslag
150 bestaat uit de oorspronkelijke situatie van de schepping (*ante lapsum*), de schepping na de
zondeval (*post lapsum*) en de uiteindelijke herschepping (*recreatio*), die de oorspronkelijke
staat zal overtreffen.³ In mijn eerdere masterthesis⁴ binnen het onderzoeksveld van het
gereformeerd protestantisme was het onderwerp gewijd aan: “de visie van Johannes Calvijn
op de mens vóór en na de zondeval, op basis van Genesis 1-3, tegen de achtergrond van de
155 (laat-) middeleeuwse traditie.” Uit dat onderzoek kwam naar voren dat Calvijn ervan overtuigd
is dat de beginsituatie van de mens goed was, maar blijkbaar niet volmaakt, want de mens
was niet onveranderlijk. Als gevolg van de zondeval werd de schepping vervormd. Calvijn
suggereert zelfs dat alles in de mens - handen en voeten, ogen en oren - verdorven en corrupt
is geworden, en als de ultieme veroordeling: de dood.

160 Vanuit dat onderzoek heb ik de aanbeveling gedaan om verder (antropologisch) onderzoek te
verrichten naar Calvijns visie op de mens vóór en na de herschepping. Zodoende wordt in
deze Masterthesis de draad bij het voorgaande onderzoek opgepakt en zal Calvijns
mensbeeld rondom de opstanding en de herschepping worden onderzocht, op basis van 1
Korinthe 15. Dit nieuwtestamentische tekstgedeelte kan namelijk worden gezien als het hart
165 van de Bijbelse visie op de opstanding van de doden, waarbij het als het ware een echo vormt

² K. Zwanenpol en C.H. Campenhout (red), ‘Apostolische Geloofsbelijdenis’, in: *Belijdenisgeschriften Van De Protestantse Kerk In Nederland*, Heerenveen: Uitgeverij Protestantse Pers, 2009, p. 13.

³ M.R. Miles, ‘Theology, Anthropology, and the Human Body in Calvin’s Institutes of the Christian Religion’, *Harvard Theological Review* 74:3 (1981), pp. 307-308.

⁴ Ter afsluiting van de Masteropleiding ‘Wortels en Ontwikkeling van het Christendom’ aan de Universiteit Utrecht heb ik in 2011 een masterthesis geschreven over de visie van Johannes Calvijn op de mens vóór en na de zondeval, op basis van Genesis 1-3. Dit onderzoek is geplaatst tegen de achtergrond van de (laat-) middeleeuwse traditie. Hierbij zijn drie verschillende literaire genres vergeleken, namelijk zijn preken en commentaar op Genesis, en de laatste editie van de Instructie. Uit dit onderzoek kon worden geconcludeerd dat Calvijn een vrij positief beeld heeft van de mens vóór de zondeval (*ante lapsum*), ten opzichte van de mens na de zondeval (*post lapsum*), hoewel hij voortdurend haar oorsprong uit het stof van de aarde blijft benadrukken. https://studenttheses.uu.nl/bitstream/handle/20.500.12932/9785/20111001_Masterscriptie_A.K.A._Mostert_9944_982_.pdf?sequence=1&isAllowed=y; (d.d. 17 april 2023).

van de scheppingsgeschiedenis in Genesis 1-3.⁵ Voor Calvijn is de opstanding een thema dat de voortdurende aandacht vraagt van een christen,⁶ maar wel met de kanttekening dat hij zijn lezers oproept tot soberheid en het scherpzinnig filosoferen over dit mysterieuze thema aan banden wil leggen.⁷

170

De verlossing van de eerste schepping en daarmee de herschepping van de wereld is nog geen feit.⁸ De wijze waarop deze hernieuwing (het 'nog niet') plaats zal vinden kan uit het bestaande (het 'reeds') niet goed verklaard worden,⁹ met als gevolg een divergente interpretatie binnen het christelijke denken. Deze interpretatie varieert van het denkbeeld dat bij de overgang van de schepping naar de herschepping er sprake zou zijn van een volstrekt *geestelijke continuïteit*, waarin de lichamelijke opstanding wordt ontkend en alleen een menselijke *identiteit* overblijft als een eeuwige relatie,¹⁰ tot het denkbeeld van een volledig *materiële continuïteit*. Ten slotte zijn er ook nog denkbeelden van een *natuurlijke continuïteit* (op basis van Romeinen 8:21 en Jesaja 11:6-9), waarbij niet alleen de redelijke wezens onderdeel zullen uitmaken van de vernieuwde schepping, maar onderdeel zijn van een *gemeenschap*,¹¹ als ook een *culturele continuïteit* (op basis van Openbaring 21:24), waarbij diverse cultuurgooederen worden ingebracht in de herschepping.¹²

175

180

Het thema (dis)continuïteit tussen het heden (*schepping*) en de toekomst (*herscheping*) op grond van het Nieuwe Testament heeft de laatste jaren aan interesse gewonnen onder theologen,¹³ waarbij de posities met betrekking tot de lichamelijkheid van de opstanding sterk uiteenlopen.¹⁴ Zodoende zal ik in deze Masterthesis Calvijns visie op de mens vóór en na de herschepping plaatsen tegen de achtergrond van de hedendaagse discussie over de continuïteit en discontinuïteit van de (her)schepping van de mens.

185

190

⁵ Wright, *The Resurrection of the Son of God*, Mineapolis (MN): Fortress Press, 2023, p. 313.

⁶ Calvin, *Institutie*, 3.25.1, OS 4, 433: Quare ille demum solide in Evangelio profecit qui ad continuam beatae resurrectionis meditationem assuefactus est.

⁷ Calvin, *Institutie*, 3.25.8; OS 4, 449: Hoc verbo utore: quia Paulus mysterium vocans [1. Cor. 15. g. 51], ad sobrietatem nos hortatur, et liberius argutiusque philosophandi licentiam fraenat.

⁸ G. van den Brink en C. van der Kooi, *Christelijke Dogmatiek – een inleiding*, Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum, 2012⁵, p. 342.

⁹ Van den Brink en Van der Kooi, *Dogmatiek*, p. 675.

¹⁰ F.O. van Gennep, 'Het is beslist', in: F.O. van Gennep *et al.*, *Waarlijk Opgestaan! Een discussie over de opstanding van Jezus Christus*, Baarn: Ten Have, 1989, pp. 11, 21.

¹¹ A. van de Beek, *God doet recht - Eschatologie als Christologie*, Zoetermeer: Meinema, 2008, p. 83.

¹² W. Visscher, *De nieuwe aarde en de herschepping van alle dingen*, Baarn: Willem de Zwijgerstichting, 2011, pp. 35-36.

¹³ Van den Brink en Van der Kooi, *Dogmatiek*, p. 667.

¹⁴ Van de Beek, *Eschatologie*, p. 84.

2.2 ONDERZOEKSVRAAG EN -METHODE

In deze Masterthesis ga ik dieper in op de visie van Calvijn op de mens vóór en na de herscheping (*recreatio*), op basis van 1 Korinthe 15. Aangezien mijn voorgaande
195 Masterthesis over Calvijns visie op de mens vóór en na de zondeval (*lapsus*) ging, op basis van Genesis 1-3, wordt hiermee de antropologische visie van Calvijn gecompleteerd, van de mens vóór de zondeval tot en met de mens na de opstanding.

Om tot een onderzoeksvraag te komen, heb ik de ABC-formule van M. Wisse en J. Roeland gevolgd.¹⁵ De grootheden A, B en C staan voor respectievelijk:

- 200 - De focus, het 'wat';
- De scopus, het 'waar';
- De probleemdefinitie, het 'waarom'.

De antwoorden op deze subvragen vormen de bouwstenen van de uiteindelijke onderzoeksvraag.

205

2.2.1 Focus

De focus van het onderzoek is de visie op de mens vóór en na de herschepping, op basis van de eerste brief aan de Korintiërs, hoofdstuk 15. Bij het woord herschepping (of nieuwe schepping (*nova creatio*)) wordt traditioneel onderscheid gemaakt tussen de individuele
210 vernieuwing van de mens en de kosmische vernieuwing van de schepping. In dit onderzoek wordt hoofdzakelijk ingegaan op de antropologische modificatie van de mens.¹⁶ In dit onderzoek wordt het begrip 'herscheping' soms benaderd als uitwisselbaar met het begrip 'opstanding van de doden'. Ook al gaat het hierbij om twee verschillende, eschatologische gebeurtenissen, toch zijn beide begrippen nauw met elkaar verbonden en beide gericht op de
215 toekomstige vernieuwing van de mensheid.¹⁷ Om de verwantschap tussen beide begrippen te expliciteren, wil ik A. van de Beek hier aanhalen, die stelt:

In de vroege kerk wordt de opstanding veelvuldig vergeleken met de schepping. *Opstanding der doden is herschepping.*¹⁸ (cursivering KM)

220

¹⁵ M. Wisse en J. Roeland, *Bouwstenen voor het ontwikkelen van een onderzoeksvraag- De ABC-formule* (manuscript), p. 7.

¹⁶ R.R. Hausoul, *De nieuwe hemel en nieuwe aarde – Een interdisciplinaire vergelijking tussen Karl Rahner, Jürgen Moltmann en Gregory Beale*, Utrecht: KokBoekencentrum Academic, 2018, p. 15.

¹⁷ H. Quistorp, *Calvin's Doctrine of the Last Things*, Eugene (OR): Wipf and Stock Publishers, 2009, pp. 108-109, 183.

¹⁸ Van de Beek, *Eschatologie*, p. 83.

2.2.2 Scopus

225 De scopus van het onderzoek betreft het commentaar van Calvijn bij 1 Korinthe 15 en de
Institutie van Calvijn over de mens vóór en na de herschepping.¹⁹ Een aanleiding om nader in
te gaan op dit Bijbelboek is dat ik recentelijk heb geprekeerd over dit tekstgedeelte, waarbij de
voorbereiding op de prediking naast diverse inzichten ook veel interessante vragen opleverde.
De scopus wordt verder afgebakend tot 1 Korinthe 15:35-54, met als kerngedeelte vers 42-44.
230 Bij de *Institutie* zal het niet mogelijk blijken te zijn om het onderzoek af te bakenen tot het
genoemde Schriftgedeelte; daarom zal voor dit werk van Calvijn met name ingezoomd worden
op boek III.25 'de laatste opstanding' (*De resurrectione ultima*). Het beeld van de mens vóór
de herschepping zal ook gebaseerd worden op mijn eerdere onderzoek naar de
postlapsarische mens, op basis van de eerste twee boeken van de *Institutie*.

235

2.2.3 Probleemdefinitie

De probleemdefinitie geeft aan welk 'probleem' met dit onderzoek zou moeten worden
opgelost. Het onderzoek wordt daarom geplaatst tegen de hedendaagse discussie over de
continuïteit en discontinuïteit van de (her)schepping van de mens.²⁰ Er zijn verschillende
240 godsdienstwetenschappers/ theologen die (hebben) bij(ge)dragen aan de (huidige) discussie,
echter wil ik mijn thesis afbakenen door twee theologen als vertegenwoordigers van de huidige
discussie te selecteren, namelijk W.J. Ouweneel en N.T. Wright. Ook al is deze selectie
enigszins subjectief (en niet primair gebaseerd op de mate van hun aandacht voor dit thema),
toch wordt de keuze gestaafd door een (opkomende) persoonlijke interesse in het werk van
245 beide theologen. Daarnaast is een criterium geweest dat de representant zich met het thema
dient bezig gehouden te hebben en daarnaast nog actief is (geweest) in de 21^e eeuw. Dit heeft
tot gevolg dat hiermee een aantal interessante, theologische stemmen bij dit onderwerp niet
tot spreken worden gebracht, zoals (in willekeurige volgorde) die van H. Berkhof (1914-1994),
J. Moltmann (1926, -), G.C. Berkhouwer (1903-1996), D. Bonhoeffer (1906-1945), E. Jüngel
250 (1934-2021), R. Bultmann (1884-1976), K. Barth (1886-1968), W. Pannenberg (1928-2014)
en C.S. Lewis (1898-1963). Al deze theologen en/ of schrijvers zijn in de verkennende fase
wel de revue gepasseerd, maar zijn om uiteenlopende redenen niet geselecteerd als
vertegenwoordiger van de hedendaagse discussie over de continuïteit en discontinuïteit van
de (her)schepping van de mens. Omdat deze theologen in de verkenningsfase niet diepgaand
255 zijn onderzocht, kan het gevolg van dit selectieproces zijn dat bepaalde stromingen binnen het

¹⁹ De preken van Calvijn over de eerste Korinthebrief zijn in manuscript bewaard gebleven. Deze zullen uitgegeven worden door Elsie A. McKee, echter is de (definitieve) datum van uitgifte nog niet bekend. Het vijftiende hoofdstuk van deze Korinthebrief blijkt te ontbreken in het manuscript, dus zou dit literaire genre hoe dan ook buiten de scopus van dit onderzoek vallen.

²⁰ Visscher, *Herschepping*, pp. 35-36.

protestantse spectrum on(der)vertegenwoordigd zijn in de discussie. Hier wordt in de evaluatie (H.7) verder op ingegaan.

2.2.4 Vraagstelling

- 260 Op basis van de hierboven beschreven bouwstenen kom ik tot de volgende onderzoeksvraag:
- Hoe verhoudt de mens vóór de herschepping zich tot de mens na de herschepping, volgens Johannes Calvijn, op basis van 1 Korinthe 15, tegen de achtergrond van de hedendaagse discussie over de continuïteit en discontinuïteit van het opstandingslichaam, vertegenwoordigd door W.J. Ouweneel en N.T. Wright.
- 265 Om tot een effectieve beantwoording van deze hoofdvraag te komen, heb ik een aantal subvragen opgesteld, welke na de inleidende hoofdstukken (in H.1,2 en § 3.1)) in het centrale gedeelte van de thesis per hoofdstuk of paragraaf worden behandeld. Het gaat hierbij om de volgende subvragen:
- Welk 'antropologische begrippenapparaat' hanteert Calvijn? (§ 3.2)
 - 270 ○ Wat is Calvijns visie op de tussentoestand (i.e. tussen sterven en opstanding) en de herschepping van de mens? (§§ 3.3 en 3.4.)
 - Wat is Calvijns visie op de mens vóór en na de herschepping, op basis van de *Institutie* (§ 4.1) en zijn Commentaar op 1 Korinthe 15? (§ 4.2)
 - Wat is de visie van N.T. Wright (§ 5.1-5.4) en van W.J. Ouweneel (§ 6.1-6.4) op de mens vóór en na de herschepping?
 - 275 ○ Hoe verhouden de visies van Ouweneel, Wright en Calvijn zich tot elkaar, tegen de achtergrond van de hedendaagse discussie over de continuïteit en discontinuïteit van het (opstandings)lichaam? (in: H.7 (Conclusie) en H.8 (Evaluatie))

280 2.2.5 Methodologie

Onder de methode wordt de weg verstaan om tot beantwoording van de hoofd- en subvragen te komen.²¹

- Hoofdstuk 1 van deze thesis vormt het voorwoord, waarin de schrijfmomstandigheden van de auteur bij de thesis worden opgehelderd.
- 285 • Hoofdstuk 2 is een inleidend hoofdstuk, waarin het thema en de onderzoeksvraag van deze masterthesis wordt gecontextualiseerd en de onderzoeksmethodiek verantwoord.
- Hoofdstuk 3 maakt inzichtelijk welk antropologisch begrippenapparaat Calvijn hanteert en wat zijn visie is op de herschepping en de tussentoestand, op basis van een korte literatuurstudie per onderwerp.

²¹ Thesiswijzer masterthesis - Master Theologie (Gemeentepredikant) Master Theologie (Predikantschap) Master Theology 2022-2023, Versie: 10 oktober 2022 (definitief).

- 290
- Hoofdstukken 4 t/m 6 bevatten een theologisch-antropologische analyse van de visies van respectievelijk Calvin, Wright en Ouweneel op de mens vóór en na de opstanding en herschepping. De analyse vindt plaats op basis van de verschillende literaire genres in de oorspronkelijke vertaling (en waar nodig de Engelse en/ of Nederlandse vertaling), aangevuld met secundaire literatuur. In deze hoofdstukken worden de

295

 - Hoofdstuk 7 betreft de kern dit onderzoek. De drie theologen worden kritisch met elkaar vergeleken. De resultaten en de daarvan afgeleide conclusies worden verbonden met de hoofd- en subvragen uit de inleiding.
 - Hoofdstuk 8 vormt de afsluiting van het hoofddeel van de masterthesis. Hierin wordt in

300

 - een terugblik de gebruikte methode geëvalueerd en vragen voor vervolgonderzoek gedefinieerd.

3. JOHANNES CALVIJN

3.1 DE PERSOON CALVIJN

305 Het biografisch materiaal over Johannes Calvijn is zeer uitgebreid. Bovendien is in mijn voorgaande scriptie al ingezoomd op de persoon Calvijn. Zodoende zal hier alleen een korte weergave worden gegeven van Calvijns leven, met een focus op de aspecten in zijn biografie die licht werpen op zijn mensbeeld in de geschriften die in dit onderzoek centraal staan.

310 Op 10 juli 1509 wordt Johannes Calvijn (Jean Cauvin is zijn oorspronkelijk naam) als tweede zoon geboren in het gezin van Gérard Cauvin en Jeanne Lefranc. Later worden er nog twee zoons geboren in dit middenklasse gezin in het Noord-Franse stadje Noyon.²² Moeder Jeanne is een vrome vrouw; zij overlijdt in 1521, waardoor Calvijn al op
 315 jonge leeftijd geconfronteerd wordt met de sterfelijkheid van het aardse bestaan. Vader Gérard hertrouwt later en krijgt nog twee dochters. Calvijns vader bekleedt als jurist diverse administratieve functies onder

Fig 1. J. Calvijn (1509-1564). Bron: <http://www.calvijn.org>

320 verantwoordelijkheid van bisschop Charles de Hangest in het domkapittel van Noyon. Hierdoor heeft hij een effectief netwerk opgebouwd binnen de regio en de kerk, wat ten goede zal komen aan het opleidingstraject van Calvijn. Hij heeft voor zijn zoon een carrière in de kerk op het oog, als priester.²³ Na de jongensschool, het Collège de Capettes, vervolgt Calvijn in 1523 zijn studie in Parijs aan het *Collège de la Marche*, gevolgd door het *Collège Montaigu*, voor een (voor)opleiding filosofie.²⁴ Tijdens zijn studietijd in Parijs bevindt Calvijn zich regelmatig in humanistische en hervormingsgezinde kringen. In deze periode krijgt de reformatie ook in
 325 Frankrijk steeds meer voet aan de grond, nadat deze beweging in 1517 in Duitsland was geïnitieerd door Maarten Luther (1483-1546) met zijn kritiek op de mistanden binnen de kerk en op het pausdom en zijn oproep om terug te keren naar de basis van het geloof.²⁵

Omdat Calvijns vader in een conflict was beland met het kapittel van Noyon, raadt hij Calvijn aan om het roer om te gooien en rechten te gaan studeren, om zijn toekomstmogelijkheden
 330 uit te breiden en voor studiebeurzen niet meer afhankelijk te zijn van de kerk.²⁶ Rond 1528 gaat Calvijn daarom naar de Universiteit van Orléans (*De l'Estoire*) rechten studeren. Het jaar daarop maakt hij de overstap naar de universiteit van Bourges, om daar onder andere les te krijgen van de beroemde jurist en humanist Andrea Alciati, wat Calvijn beweegt richting het humanisme.²⁷ In 1531 overlijdt zijn vader in Noyon. Nadien gaat Calvijn weer naar Parijs om

²² C. Elwood, *A Brief Introduction to John Calvin*, Louisville (KY): Westminster John Knox Press, 2017, pp. 1-2.

²³ W. de Greef, *Johannes Calvijn – zijn werk en geschriften*, Kampen: Uitgeverij Kok, 2006², pp. 18-19.

²⁴ Elwood, *Introduction*, pp. 1-2.

²⁵ M. van Veen, *Calvijn*, Kampen 2006, pp. 18-21.

²⁶ De Greef, *Calvijn*, p. 22.

²⁷ W.H. Neuser, 'Frankrijk en Basel', in: H.J. Selderhuis (red.), *Calvijn Handboek*, Kampen: Uitgeverij Kok, 2008, pp. 46-47.

335 aan het *Collège Royal* zich te verdiepen in de talen, waaronder Hebreeuws. In Parijs haalt hij
de banden aan met zijn hervormingsgezinde contacten.²⁸ In 1532 gaat Calvijn weer naar
Orléans om zijn studie in de rechten af te ronden.²⁹ In deze tijd gaat hij zich bezighouden met
Bijbelstudie en geeft hij onderwijs daarover aan enkele gezinnen. Daarnaast neemt hij afstand
340 nieuwsgierigheid'.³⁰ De werken van Luther verschijnen vaker op de Franse markt, waarna
Koning Frans I besluit om deze 'vervloekte Lutherse sekte' in de ban te doen. Dit resulteert in
een toenemende onrust in Parijs, met ook vervolgingen van protestanten tot gevolg. Calvijn
ontvlucht de stad Parijs en verblijft lange tijd onder de pseudoniem Charles d'Espeville in Zuid-
Frankrijk bij pastoor en kanunnik Louis du Tillet, waar hij in alle rust kan werken aan de uitgave
345 van de *Institutie*. In 1534 gaat hij met Du Tillet naar Orléans, waar hij werkt aan een van zijn
eerste werken, *Psychopannychia* (zie § 3.3.1). Ondertussen wordt de sfeer in Frankrijk
grimmiger en worden protestanten feller vervolgd. Daarom vlucht Calvijn met Du Tillet naar
Bazel, waar hij onder de schuilnaam Martianus Lucianus verblijft. In Bazel wordt hij actief als
schrijver en werkt hij verder aan (de eerste editie van) zijn *Institutie*, die in 1536 wordt
350 uitgegeven. Hij richt het voorwoord aan koning Frans I (zie § 4.1.1).³¹
In de zomer van 1536 doet Calvijn Genève aan, waar hij door de reformator Guillaume Farel
indringend wordt gevraagd om bij te dragen aan de verdere hervorming van de stad. Hij stemt
hier uiteindelijk mee in en gaat als lector en predikant aan de slag in de stad.³² In 1538 worden
Calvijn en Farel verbannen uit Genève; ze gaan weer naar Bazel en aansluitend naar
355 Straatsburg, waar Calvijn predikant (voor de Franse vluchtelingen) wordt en in het jaar daarna
ook docent Nieuwe Testament aan het gymnasium. In de daaropvolgende periode komen er
verschillende werken van zijn hand, waaronder zijn commentaar op de eerste Korinthebrief
(zie § 4.2.1).³³ In 1540 trouwt Calvijn in Straatsburg met de weduwe Idelette de Bure. In het
jaar daarna wordt Calvijn na herhaaldelijk verzoek overgehaald om weer naar Genève te gaan,
360 waar hij opnieuw als predikant aan de slag gaat. Bij zijn terugkeer wordt hij als geschoold jurist
betrokken bij de vernieuwing van de burgerlijke wetgeving en de herziening van de kerkelijke
verordeningen van deze Zwitserse stad.³⁴ In 1542 wordt zijn zoontje Jacques geboren, maar
deze overlijdt al op zeer jonge leeftijd, als gevolg van prematuriteit.³⁵ In 1549 overlijdt Calvijns

²⁸ De Greef, *Calvijn*, pp. 24-25.

²⁹ Elwood, *Introduction*, pp. 1-2.

³⁰ Neuser, 'Basel', pp. 46-47. Balke *et al.*, *Calvijn*, p. 317.

³¹ De Greef, *Calvijn*, pp. 25, 27-29.

³² W. Balke, J.C. Klok en W. van 't Spijker, *Johannes Calvijn – zijn leven en werk*, Kampen: Uitgeverij Kok, 2009², p. 82.

³³ De Greef, *Calvijn*, pp. 34-35.

³⁴ De Greef, *Calvijn*, pp. 47-48. W.G. Naphy, 'Calvijns tweede verblijf in Genève', in: H.J. Selderhuis (red.), *Calvijn Handboek*, Kampen: Uitgeverij Kok, 2008, pp. 65-66.

³⁵ De Greef, *Calvijn*, pp. 47-48. W.J. Bouwsma beweert dat Calvijn en zijn vrouw Idelette minstens drie kinderen hebben gekregen, welke geen van allen de kinderjaren zou hebben overleefd. In: W.J. Bouwsma, *John Calvin. A Sixteenth-Century Portrait*, New York/ Oxford: Oxford University Press, 1988, p. 23.

365 vrouw Idelette. Calvin blijft actief als lector en predikant in Genève en wint steeds meer aan
gezag, onder andere door zijn hoge frequentie van voorgaan.³⁶ Uiteindelijk wordt Calvijn
(plaatselijke) kerkmodel doorgevoerd in de stad. Vanaf 1559 gaat de gezondheid van Calvin
achteruit en nemen de kwalen toe. In datzelfde jaar brengt hij met hulp van bekenden de
370 laatste versie van zijn *Institutie* uit. Ook al lag de levensverwachting in de 16^e eeuw in Europa
niet hoog,³⁷ toch kan het denkbaar zijn dat met het (vroegtijdige) overlijden van verschillende
personen uit Calvijn's directe omgeving en met zijn achterblijvende gezondheid hij de
deplorabele toestand van de *postlapsarische* mens sterk heeft ervaren, die ook zijn beeld van
en verlangen naar de herschepping van de mens zou kunnen hebben beïnvloed. Uiteindelijk
overlijdt Calvin in 1564, op 54-jarige leeftijd.³⁸ Calvin is in zijn leven actief geweest op zeer
375 veel terreinen; hij heeft grote invloed gehad op staat, cultuur, wetenschap en kerk, waarbij het
hart van zijn inzet steeds lag bij de uitleg en verkondiging van de heilige Schrift om daarmee
bij te dragen aan de glorie van God.³⁹

³⁶ Balke *et al.*, *Calvin*, p. 347.

³⁷ N. Cummins, 'Lifespans of the European Elite, 800–1800', *The Journal of Economic History* 77(2) (2017) p. 430.

³⁸ Naphy, 'Genève', pp. 77-79. Balke *et al.*, *Calvin*, pp. 314-315.

³⁹ Balke *et al.*, *Calvin*, p. 381. Miles, 'Anthropology', p. 303.

380 3.2 CALVIJNS ANTROPOLOGIE

3.2.1 Inleiding

De antropologie van Calvijn ligt aan de basis van dit onderzoek. Over zijn antropologie is al
behoorlijk uitgebreid geschreven.⁴⁰ Calvijns antropologie kent een drieslag. Hij schetst in zijn
oefvre een beeld van de mens vóór de zondeval (i.e. de oorspronkelijke situatie van de
385 schepping), na de zondeval (i.e. de schepping na de zondeval) en na de toekomstige
opstanding (i.e. de uiteindelijke herschepping). Deze stadia lopen bij Calvijn regelmatig in
elkaar over of worden soms juist overgeslagen. In deze paragraaf wordt op hoofdlijnen een
weergave gegeven van Calvijns beeld van de mens, zonder expliciet in te gaan op de
onderscheidende fases in Calvijns antropologie en zonder de intentie volledig te willen zijn,
390 waarmee mogelijk geen volledig recht gedaan wordt aan Calvijns genuanceerde en extensieve
mensbeeld. Het doel van deze verkenning is om te komen tot een globale beschrijving van
Calvijns ‘antropologische begrippenapparaat’.

3.2.2 Antropologisch begrippenapparaat

395 Calvijn heeft een dualistisch mensbeeld, met name ontleend aan Plato en Augustinus, waarbij
een mens bestaat uit een *lichaam* en een *ziel*. Het (levenloze) lichaam is afkomstig uit de
aarde; het is daarom niet-transcedent.⁴¹ Het vormt volgens de reformator als het ware een
woning of opslagplaats voor de ziel. Zonder deze woning kan de ziel niet bestaan. Maar
regelmatig kiest Calvijn voor een inferieure kenschetsing van het lichaam, zoals een tuchthuis
400 (*ergastulum*) of gevangenis (*carcer*) voor de ziel. Het is dát gedeelte van de mens dat geen
affectiviteit heeft, geen psychologische kenmerken en ook geen bezieling. Het lichaam is het
gedeelte dat bij de dood wordt begraven (of op een andere wijze wordt ‘teruggegeven aan de
aarde’).⁴²

⁴⁰ M.R. Miles, ‘Theology, Anthropology, and the Human Body in Calvin’s Institutes of the Christian Religion’, *HTR* 74:3 (1981), pp. 307-308. Enkele andere voorbeelden van (uitgebreidere) literatuur over Calvijns antropologie zijn: M.P. Engel, *John Calvin’s Perspectival Anthropology*, Eugene (OR): Wipf and Stock Publishers 1988; H. Quistorp, *Calvin’s Doctrine of the Last Things*, Eugene (OR): Wipf and Stock Publishers, 2009; T.F. Torrance, *Calvin’s Doctrine of Man*, Eugene (OR), Wipf and Stock Publishers, 2001; B.J. Van Der Walt, ‘John Calvin’s view of the human being: A Christian philosophical appraisal’, *Tydskrif vir Geesteswetenskappe* 49(3) (2009); Y. Viazovski, *Image and Hope: John Calvin and Karl Barth on Body, Soul, and Life Everlasting*, Cambridge: James Clarke & Co, 2016; L.O.K. Lategan, ‘The significance of Calvin’s anthropology for preaching on ethical themes’, *HTS* 54(1&2) (1998), pp. 143-152; W. Schwendemann, *Leib und Seele bei Calvin: Die erkenntnistheoretische und anthropologische Funktion des platonischen Leib-Seele-Dualismus in Calvins Theologie*, Stuttgart: Calwer Verlag, 1996. In dit hoofdstuk verhoud ik mij tot deze secundaire auteurs en waar nodig maak ik de verwijzing expliciet in de betreffende voetnoten.

⁴¹ Calvin, *Commentary on Genesis*, 2:7; CO 23, 35-36. Schwendemann, *Leib und Seele*, pp. 211-212. J.H. Smit, ‘Die antropologie van Johannes Calvyn (1509-1564)’, *Tydskrif vir Christelike Wetenskap* 27(4) (1991), p. 83.

⁴² Lategan, ‘Anthropology’, p. 144. Miles, ‘Anthropology’, p. 311.

Het lichaam is volgens Calvijn 'begiftigd' met een ziel.⁴³ De ziel is een onlichamelijk wezen⁴⁴
405 en vormt het meest edele (*nobilior*) deel van de mens, met een eigen leven en bestaan
(*essentia*).⁴⁵ Zij is een geschapen wezen en vindt haar oorsprong in God; ze kent een
transcendent karakter. De ziel is een schepping van God.⁴⁶ Zij is van nature niet onsterfelijk,
maar ontleent haar onsterfelijkheid aan God. Ook al is de ziel afkomstig van God en zal ze
410 eenmaal terugkeren tot haar Schepper, toch is haar *substantie* niet goddelijk.⁴⁷ Na het sterven
van de mens wordt de ziel van het lichaam gescheiden tot aan het moment van de laatste
opstanding, waar ze weer zal worden herenigd met haar oorspronkelijke lichaam. Volgens
Calvijn kent de ziel twee belangrijke vermogens, namelijk het *verstand* en de *wil*.⁴⁸ De ziel
geeft levenskracht aan het lichaam en maakt de organen geschikt voor hun functies.⁴⁹ In de
415 oorspronkelijke staat diende het verstand van de mens als de gids van de ziel, maar door de
zondeval is het verstand verblind geraakt en heeft ze haar oorspronkelijke capaciteiten
grotendeels verloren.⁵⁰ De wil van de mens stelt hem in staat om beslissingen te nemen en
zijn begeertes te besturen.⁵¹ Sinds de zondeval is de wil beroofd van zijn vrijheid en is hij
gebrekkig geworden.⁵²

De mens is geschapen naar het beeld van God (*Imago Dei*) (Genesis 1:26). Calvijn ziet de ziel
420 van de mens als de zetel van dit beeld. God heeft Zijn beeld 'gegraveerd' in de ziel.⁵³ Op
verschillende plaatsen in de *Institutie* benoemt hij dit expliciet:

... lijdt het toch geen twijfel dat de eigenlijke zetel van Gods beeld zich in de ziel bevindt.⁵⁴

Binnen Calvijns antropologische begrippenapparaat neemt het *Imago Dei* een centrale plaats
in. Het Godsbeeld maakt een schepsel tot mens. Dus als beelddrager van God onderscheidt
425 de mens zich van alle andere schepselen. Omdat God Geest is, kan Zijn beeld volgens Calvijn

⁴³ Calvin, *Commentary on Genesis*, 2:7; CO 23, 35-36.

⁴⁴ Calvin, *Institutie*, 1.15.6; OS 3, 182: Porro ex Scriptura ante docuimus esse *substantiam incorpoream*. (cursivering KM).

⁴⁵ Calvijn, *Institutie*, 1.15.2; OS 3, 174: Atque animae nomine essentiam immortalem, creatam tamen intelligo, quae *nobilior* eius pars est. (cursivering KM). Y. Viazovski, *Image and Hope: John Calvin and Karl Barth on Body, Soul, and Life Everlasting*, Cambridge: James Clarke & Co, 2016, p. 78.

⁴⁶ Calvijn, *Institutie*, 1.15.5; OS 3, 181: *Animas* ergo, quanvis illis insculpta sit imago Dei, *creatas* esse non minus quam Angelos, certo statuendum est. (cursivering KM).

⁴⁷ Quistorp, *Last Things*, p. 69.

⁴⁸ Calvin, *Institutie*, 1.15.7; OS 3, 184-185: Sic ergo habeamus, subesse duas humanae animae partes, quae quidem praesenti instituto convenient, *intellectum* et *voluntatem*. (cursivering KM).

⁴⁹ Calvin, *Institutie*, 1.15.6; OS 3, 198.

⁵⁰ Calvin, *Institutie*, 2.2.12; OS 3, 255.

⁵¹ Calvin, *Institutie*, 1.15.8; OS 3, 185-187.

⁵² Calvin, *Institutie*, 2.3.5; OS 3, 277-278. A.N.S. Lane, 'Antropologie', in: Selderhuis (red), *Calvijn Handboek*, Kampen: Uitgeverij Kok, 2008, pp. 316-317.

⁵³ Calvin, *Commentary on Genesis*, 2:7, CO 23, 35-36.

⁵⁴ Calvin, *Institutie*, 1.15.3; OS 3, 176: Quanvis enim in homine externo refulgeat Dei gloria, propriam tamen imaginis sedem in anima esse dubium non este.

geen betrekking hebben op het menselijke lichaam. Hij ziet dit Godsbeeld daarom als geestelijk van aard.⁵⁵ Hij zegt hier over:

Maar dit moet wel vast blijven staan, dat het beeld van God dat in deze uitwendige kenmerken zichtbaar wordt of oplicht van geestelijke aard is.⁵⁶

430 Door de zondeval is het goddelijke beeld in de mens afschuwelijk vervormd, maar niet geheel verloren gegaan. Calvijn is niet consequent in zijn denken of het *Imago Dei* in de mens alleen betrekking heeft op de ziel of toch ook op het lichaam:⁵⁷

435 En hoewel de voornaamste zetel van het goddelijke beeld zich in de geest en het hart bevond, anders gezegd: in de ziel en haar vermogens, was er toch ook als het om het lichaam gaat geen enkel deel waarin niet enige vonkjes van dat beeld gloeiden.⁵⁸

Voor Calvijn is ook de term *geest* een belangrijk begrip. Echter past Calvijn dit begrip regelmatig op een ambigue wijze toe. Wanneer Calvijn alleen spreekt over *geest*, dan is het begrip synoniem aan de ziel.⁵⁹ Soms gebruikt Calvijn de term *geest* in aanvulling op het begrip *ziel*. In dat geval heeft de *geest* (directe) toegang tot Gods Geest en bedoelt Calvijn er het *bewustzijn* van goed en kwaad mee, of ook wel het *geweten* (*conscientia*). Naast *geest* spreekt Calvijn ook over *vlees* (*quia caro est*).⁶⁰ Voor Calvijn is alles in de mens wat niet geestelijk van aard is, dus 'vleselijk'. De mens is van nature (*proprium*) vleselijk en kan alleen door wedergeboorte de Geest ontvangen en vernieuwd worden. Het is van belang bedachtzaam te zijn om *vlees* en *lichaam* zomaar gelijk te stellen, want deze term kent bij Calvijn een *440* verscheidenheid aan toepassingen. Volgens hem is het *vlees* (evenals de *geest* wanneer het in aanvulling op de ziel wordt gebruikt) in de *ziel* gelokaliseerd is. Het *vlees* duidt op de mens in een gevallen toestand van zondigheid. In deze toepassing lokaliseert Calvijn de 'smet van de zonde' in het *vlees*, wat impliceert dat het *vlees* de drager is van alle kwaad; het *vlees* regeert de menselijke natuur.⁶¹ Calvijn zegt hierover:

450 ...kortom, dat zij vlees zijn. Onder dat laatste woord worden al die werken verstaan die door Paulus opgesomd worden: hoererij, onreinheid, zedeloosheid, overdaad, afgodendienst, toverij,

⁵⁵ Calvin, *Institutie*, 1.15.3; OS 3, 178. J. van Vliet, *Children of God: the Imago Dei in John Calvin and his context*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2009, p. 43. Viazovski, *Image*, p. 15.

⁵⁶ Calvin, *Institutie*, 1.15.3; OS 3, 177: modo fixum illud maneat, imaginem Dei, quae in his externis notis conspicitur vel emicat, *spiritualem esse*. (cursivering KM).

⁵⁷ Calvin, *Institutie*, 1.15.4; OS 3, 180-181: Ergo, quum Dei imago sit integra naturae humanae praestantia, quae refulsit in Adam ante defectionem, postea sic vitiata et prope deleta, ut nihil ex ruina nisi confusum, mutilum, labequ infectum supersit.

⁵⁸ Calvin, *Institutie*, 1.15.3; OS 3, 178: Ac quamvis primaria sedes divinae imaginis fuerit in mente et corde, vel in anima eiusque potentiis, nulla tamen pars fuit etiam usque ad corpus, in qua non scintillae aliquae micarent.

⁵⁹ Calvin, *Institutie*, 1.15.2; OS 3, 175: Interdum spiritus vocatur; etsi enim dum simul iunguntur haec nomina, significatione inter se differunt: ubi tamen seorsum ponitur spiritus, tantundem valet atque anima. T.F. Torrance, *Calvin's Doctrine of Man*, Eugene (OR), Wipf and Stock Publishers, 2001, p. 28.

⁶⁰ Calvin, *Institutie*, 2.3.1; OS 3, 287: oportere hominem renasci, *quia caro est*. Non secundum corpus renasci praecipit. (cursivering KM).

⁶¹ Miles, 'Anthropology', pp. 311-314.

allerlei twist en wedijver, toorn, ruzie, onenigheid, afscheiding, afgunst, doodslag en wat er nog meer aan erge en verfoeilijke zaken uitgedacht kan worden.⁶²

455 Calvin benadrukt hiermee de passiviteit van het *lichaam* en lijkt het *lichaam* te ontheffen van de verantwoordelijkheid voor zondige activiteiten.⁶³ Desalniettemin deelt het lichaam van de *homo peccator* met de rest van de schepping in een gedeelte van de straf doordat hij deel heeft aan een verstoorde orde van de natuur.⁶⁴ De gelovige mens zal bij zijn sterven het *vlees* afwerpen.⁶⁵ Toch stelt Calvin het vlees soms ook gelijk aan het lichaam en ontkoppelt het daarmee van de zondige aard van de mens, wat bevestigt dat Calvin een enigszins fluïde, 460 antropologisch begrippenapparaat hanteert.⁶⁶

⁶² Calvin, *Institutie*, 3.14.1; OS 4, 221: Breviter *quod caro sint*: quo nomine intelliguntur opera illa omnia quae enumerantur a Paulo, fornicatio, immunditia, impudicitia, luxuria, idolorum cultuse, veneficia, inimicitiae, contentiones, aemulationes, irae, rixae, dissensiones, sectae, invidiae, homicidia, et quicquid foeditatis et abominationis excogitari potest. (cursivering KM).

⁶³ Miles, 'Anthropology', p. 323.

⁶⁴ Calvin, *Institutie*, 2.1.5; OS 3, 232: Nec mirum si genus suum pessunderit sua defectione *qui totum naturae ordinem pervertit* in caelo et in terra. Ingemiscunt omnes creaturae, inquit Paulus, corruptioni obnoxiae, non volentes. (cursivering KM).

⁶⁵ Calvin, *Institutie*, 3.9.5; OS 4, 175.

⁶⁶ Calvin, *Institutie*, 3.25.7; OS 4, 446: Nec vero ulla de re clarior suppetit Scripturae definitio, quam de *carnis* quam gestamus resurrectione. Oportet, inquit Paulus, corruptibile hoc induere incorruptionem, et mortale hoc induere immortalitatem. (cursivering KM). Miles, 'Anthropology', p. 313. Zie ook: Quistorp, *Last Things*, p. 57, die stelt: "Thus for Calvin this mortal body is to be equated with the sinful flesh."

3.3 PSYCHOPANNYCHIA

3.3.1 Inleiding

Nadat Calvijn in 1534 vertrekt uit Parijs, verblijft hij nog enige tijd in Orléans. Daar vragen zijn vrienden aan hem om te reageren op de weer opblaaierende dwaalleer van de zielenslaap onder radicale bewegingen.⁶⁷ Eén van de propagandisten van deze dwaalleer was Antoine Pocquet; hij trok de onsterfelijkheid van de ziel in twijfel en hing de doctrine van de zielenslaap aan.⁶⁸ Calvijn gaat in op het verzoek om deze dwaalleer te bestrijden, ook al is de leer van de zielenslaap niet nieuw. Het ontstond al in de derde eeuw na Christus onder enkele Arabieren, die beweerden dat de ziel met het lichaam stierf en dat ze beide op de 'Dag des Oordeels' weer zouden opstaan.⁶⁹ Het doel voor Calvijn is pastoraal van aard. Hij wil de dwalenden die deze leer aanhangen, zoals de anabaptisten, terechtwijzen, omdat hun gebrek aan Schriftkennis een bron van kerkscheuring kan vormen.⁷⁰ Zodoende schrijft Calvijn op 25-jarige leeftijd in Orléans één van zijn eerste werken, de *Psychopannychia*.⁷¹ In letterlijke zin duidt deze titel op het wakker zijn gedurende de nacht, maar uiteindelijk heeft het de betekenis gekregen van de zielenslaap.⁷² Volgens J.H. van Wyk is het veelzeggend en ook karakteristiek dat Calvijns eerste theologische verhandeling eschatologisch van aard is. Volgens hem is Calvijns oeuvre doordrongen van de eschatologie en zou het de kern vormen van Calvijns theologie.⁷³

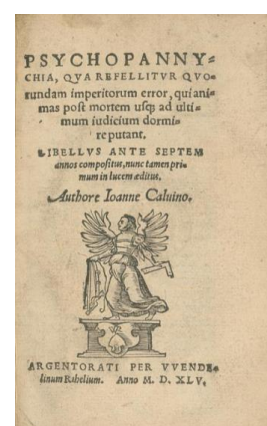

Fig 2. Titelpagina van de *Psychopannychia* (1542)
Bron: <https://www.e-rara.ch/>

De jonge reformator stuurt het manuscript naar de uitgever W.F. Capito in Straatsburg. En ook al erkent Capito de waarde van het geschrift, toch raadt hij publicatie van het boek niet aan.⁷⁴ Ten eerste verkeren de kerken op dat moment in een moeilijke situatie. Er is verdeeldheid en dus is er vooral behoefte aan een zuivere verkondiging. Daarnaast vindt de uitgever dat de Schriftkennis van de jonge Calvijn op dit onderwerp nog verder kan rijpen. Calvijn trekt het zich aan en werkt verder aan de eerste versie van zijn boek. De reformator M. Bucer had het werk van Calvijn ook gelezen en had er aanvankelijk nog kritiek op, maar op een later moment raadt

⁶⁷ W. Balke, J.C. Klok en W. van 't Spijker, *Johannes Calvijn – zijn leven en werk*, Kampen: Kok, 2009², p. 304. G.H. Hansen, 'Traktaten en verhandelingen', in: H.J. Selderhuis (red), *Calvijn Handboek*, Kampen: Kok, 2008, p. 230.

⁶⁸ W. Balke, 'De eerste werken van Calvijn: De Clementia en Psychopannychia', in: W. Balke et al., *Johannes Calvijn – zijn leven en werk*, Kampen: Kok, 2009², pp. 43-44.

⁶⁹ J. Calvin, 'Preface by John Calvin to a Friend', in: J. Calvin, *Psychopannychia – The Sleep of the Soul*, Apollo (PA): Ichthus Publications, 2018, p. xi; CO 5, 170.

⁷⁰ Calvin, *Psychopannychia*, p. xiii; De Greef, *Calvijn*, p. 216.

⁷¹ Beveridge, 'Translator's Note', p. v.

⁷² De Greef, *Calvijn*, p. 216.

⁷³ J.H. van Wyk, 'John Calvin on the kingdom of God and eschatology', *In die Skriflig* 35 (2001), p. 209.

⁷⁴ Balke, 'Calvijn', pp. 43-44.

490 hij Calvijn alsnog aan om het werk te publiceren. Het boek *Psychopannychia* wordt dan in 1542
toch nog uitgegeven in Straatsburg.⁷⁵ In 1545 verschijnt een herdruk van zijn geschrift.⁷⁶ De
Franse vertaling van dit geschrift wordt uitgegeven in Genève in 1558.⁷⁷ In de
Psychopannychia schrijft Calvijn over de toestand van de zielen na de dood. Hij wil met dit
werk aantonen dat de ziel van de mens die in het geloof in Christus is gestorven, daadwerkelijk
495 met Christus leeft; zijn ziel slaapt dus niet.⁷⁸ Calvijn is in dit belangwekkende werk zorgvuldig
te werk gegaan met zijn brongebruik; hij is tegen speculatie, vindingrijkheid en lichtzinnigheid
over de tussenstaat en het eeuwige leven.⁷⁹ Daarom zoekt hij, wanneer hij zijn eschatologie
ontvouwde, voornamelijk naar kennis vanuit de heilige Schrift.⁸⁰ In totaal bevat het kleine
geschrift maar liefst 277 citaten uit de Bijbel, maar ook 30 citaten van de kerkvaders.⁸¹ Hij toont
500 hiermee aan een grote kennis te hebben van zowel de heilige Schrift als de vroegchristelijke
auteurs. Voor de reformator kan zuivere theologie niet buiten de grenzen omgaan van wat de
heilige Geest aan de mensen leert in de heilige Schrift.⁸² En zwijgen over deze zaak zou voor
hem aanvoelen als verraad van de waarheid.⁸³ Y. Viazovski merkt terecht op dat het
opmerkelijk is dat Calvijn alleen in dit vroege werk expliciet ingaat op de discussie rondom de
505 onsterfelijkheid van de ziel, terwijl de reformator in zijn *Institutie*, wat toch gezien wordt als een
samenhangende weergave van Calvijns theologische systeem, geen apart hoofdstuk wijdt aan
dit onderwerp. Viazovski merkt uiteindelijk op dat de doctrine van de onsterfelijke ziel voor
Calvijn niet aan waarde heeft ingeleverd, maar dat het gelinkt is aan verschillende belangrijke
theologisch *loci*. Zodoende komt het onderwerp verspreid terug in de *Institutie*, waarbij het in
510 hoofdstuk 3.25 over 'de laatste opstanding' het meest expliciet naar voren komt.⁸⁴

⁷⁵ Het boek wordt uitgegeven onder de titel *Vivere apud Christum non dormire animis sanctos, qui in fide Christi decedunt. Assertio*. CO 5, 165-232: De Greef, *Calvijn*, pp. 215-216.

⁷⁶ De herdruk wordt uitgegeven onder de titel *Psychopannychia, qua refellitur quarundam imperitorum error, qui animas post mortem usque ad ultimum iudicium dormire putant. Libellus ante septem annos compositus, nunc tamen primum in lucem aeditus*. De Greef, *Calvijn*, p. 215.

⁷⁷ De Greef, *Calvijn*, pp. 215-216.

⁷⁸ De Greef, *Calvijn*, pp. 216-217.

⁷⁹ Calvin, *Institutie*, 3.25.10; OS 4, 453: Sed hoc secundum deterius, quod qui sibi in illis indulgent, perniciosi speculationibus sese implicant; quamobrem voco noxias.

⁸⁰ Beveridge, 'Translator's Note', p. vii. Van Wyk, 'Eschatology', p. 195.

⁸¹ Balke, 'Calvijn', p. 44.

⁸² Calvin, *Psychopannychia*, p. 60; CO 5, 198. Balke, 'Calvijn', p. 44.

⁸³ Calvin, *Psychopannychia*, p.x; CO, 5, 169-170: ...causam mihi habere non videor quin *veritatis proditor* dicar, si in tanta necessitate taceam ac dissimulem. (cursivering KM). Balke, 'Calvijn', p. 45.

⁸⁴ Viazovski, *Image*, pp. 68-69.

3.3.2 De mens tussen sterven en de laatste opstanding

Voor Calvijn staat vast dat de geest of de ziel van de mens een substantie (*substantia*) is, maar wel een andere substantie dan het lichaam van de mens.⁸⁵ De ziel van een mens bezit een wil, intellect en rede, welke kwaliteiten zijn die buiten het lichaam om (kunnen) bestaan.⁸⁶ Het lichaam van de mens is afkomstig uit de aarde en gemaakt van klei,⁸⁷ terwijl de ziel gemaakt is door de mond van de Heere, door Zijn geheime kracht.⁸⁸ De ziel bewoont het 'vat van klei'⁸⁹ (1 Petrus 1:13). Wanneer de mens overlijdt, dan zal zijn lichaam tot stof terugkeren en aan de aarde worden teruggegeven.⁹⁰ Zijn ziel zal bewust voortleven met gevoel (*sensu*) en met begrip (*intelligentia*); dus de ziel overleeft de dood en daarmee pleit Calvijn voor de onsterfelijkheid van de ziel (*animae immortalitatem*).⁹¹ Hij verzet zich krachtig tegen de gedachte dat de ziel zou slapen (*dormire*) of vergaan (*perire*).⁹² De onsterfelijkheid is volgens hem echter geen natuurlijke eigenschap van de ziel, want alleen God is onsterfelijk en de ziel kan vanuit zichzelf niet bestaan zonder de kracht van God en kan ook geen stand houden tegen Zijn hand.⁹³ De ziel ontleent dus haar onsterfelijkheid aan Gods hand en zegen.⁹⁴ Waar onderdrukkers in staat zijn om het lichaam te doden, kunnen zij de ziel van de mens niet doden, want alleen God heeft de macht over de ziel.⁹⁵ Na de dood wordt de ziel bevrijd van het lichaam,⁹⁶ wordt de ziel aan God opgedragen⁹⁷ en wordt zij toevertrouwd aan Christus als de Opziener van alle zielen (1 Petrus 2:25).⁹⁸ In de *Psychopannychia* gaat Calvijn niet (expliciet) in op het vagevuur (*purgatorium*), zoals dit binnen de Rooms Katholieke theologie wordt gekend als een tijdelijke fase voor de loutering van de ziel. In zijn *Institutie* gaat hij later wel in op de leer van het vagevuur en verwerpt hij deze doctrine nadrukkelijk, want als de zonde van de mens nog na zijn dood vereffend zou moeten worden, dan zou de verzoening

⁸⁵ Calvin, *Psychopannychia*, pp. 31-32; CO 5, 184: animam aut spiritum hominis, *substantiam* esse a corpore *distinctam*. (cursivering KM).

⁸⁶ Calvin, *Psychopannychia*, p. 69; CO 5, 201: Quum igitur animae hominis insit ratio, intellectus, voluntas, quae virtutes non sunt corpori adnexae.

⁸⁷ Calvin, *Psychopannychia*, p. 25; CO 5, 181: ...limo terrae corpus formatum.

⁸⁸ Calvin, *Psychopannychia*, pp. 25-26; CO 5, 181: ...ex ore Domini: hoc est ex virtute secreta.

⁸⁹ Calvin, *Psychopannychia*, p. 28; CO 5, 182: ... domicilio illo terreno contineatur.

⁹⁰ Calvin, *Psychopannychia*, p. 72; CO 5, 204: ... sed qui pulvis est, reversurum in pulverem. Is vero pulvis est, qui formatus est de limo terrae: ille in pulverem revertitur.

⁹¹ Calvin, *Psychopannychia*, p. 32; CO 5, 184.

⁹² Calvin, *Psychopannychia*, p. 129; CO 5, 231: Si contendunt, animam *perire*, fortiter reclamo. (cursivering KM).

⁹³ Calvin, *Psychopannychia*, p. 111; CO 5, 222: Nam quum dicimus spiritum hominis esse immortalem, non affirmamus contra manum Dei stare posse, aut sine eius virtute subsistere. Absint a nobis hae blasphemiae. Sed dicimus, eius manu ac benedictione sustineri.

⁹⁴ Calvin, *Psychopannychia*, p. 111; CO 5, 222: Sed dicimus, eius manu ac benedictione sustineri.

⁹⁵ Calvin, *Psychopannychia*, pp. 31-32; CO 5, 184.

⁹⁶ Calvin, *Psychopannychia*, p. 39; CO 5, 188: non nihil dixeremus hoc loco de ani marum quiete, quae in certa fide promissionum Dei, a corporibus solvuntur. Siquidem per sinum Abrahae, nihil aliud quam quietem illam scripturae nobis dei signare volunt. Primum nos quietem vocamus, quam illi somnum. Neque sane abhorreremus a somni nomine, nisi iam eorum mendacis corruptum, et paene pollutum esset. Deinde per quietem, non desidiarum, aut veterum, aut aliquid simile ebrietatis, quale animae affingunt, intelligimus: sed conscientiae tranquillitatem et securitatem: quae quum semper fidei adiuncta sit, nunquam tamen perficitur.

⁹⁷ Calvin, *Psychopannychia*, p. 96; CO 5, 215.

⁹⁸ Calvin, *Psychopannychia*, p. 28; CO 5, 182: ...Christum vocat episcopum animarum nostrarum (1 Petr. 1, 9. 22 et 2, 11. 25).

535 voor de zonden in Christus in zijn essentie aangetast zijn en het kruis van Christus ontkracht
worden.⁹⁹ Bovendien kent deze Roomse doctrine volgens de reformator geen zuivere, Bijbelse
basis.¹⁰⁰ In zijn *Psychopannychia* leert Calvijn dat er na de dood geen tijd meer is om te
biechten (*confitendi*); dat wil zeggen, er is dan geen tijd meer voor berouw (*poenitentiae*).¹⁰¹
540 Voor Calvijn bestaat er een duidelijk onderscheid tussen de bestemming van de zielen van de
gelovigen en de ongelovigen. Over de staat van de ziel van de gelovige mens stelt hij:

545 First, we give the name of "rest" [*quietem*] to that which our opponents call "sleep" [*somnum*].
We have no aversion, indeed, to the term sleep, were it not corrupted and almost polluted by
their falsehoods. Secondly, by "rest" we understand, not sloth, or lethargy, or anything like the
drowsiness of ebriety which they attribute to the soul; but tranquillity of conscience and security,
which always accompanies faith, but is never complete in all its parts till after death.¹⁰²
(toevoegingen en cursivering KM).

550 Calvijn wil hiermee zeggen dat de ziel van de gelovige mens niet slaapt, waarmee hij dus
stelling neemt tegen de doctrine van de zielenslaap, zoals die door de anabaptisten werd
aangehangen.¹⁰³ De gelovige ziel kent na de dood wel een zekere rust die samengaat met het
geloof, die hij omschrijft als een volkomen gewetensrust (*tranquillitatem*) en -zekerheid
(*securitatem*).¹⁰⁴ De ziel zal dan volledig van Gods onovertreffelijke vrede genieten, zonder
moe te worden.¹⁰⁵ Toch zal deze rust nog niet perfect zijn, aangezien de vervolmaking pas zal
555 plaatsvinden op de Dag des Oordeels, wanneer de ziel deel heeft aan de volmaakte glorie van
God.¹⁰⁶ De rust die de ziel ervaart tussen het sterven en de laatste opstanding wil hij pertinent
niet associëren met een negatieve connotatie zoals slaperigheid, luiheid of lethargie.
De ziel van de gelovige wordt na de dood geleid naar een plaats van vrede, waar zij wordt
bewaard bij Christus, maar de exacte verblijfplaats van de ziel in de tijd tussen dood en
560 opstanding is volgens de reformator niet te bepalen.¹⁰⁷ Hij waarschuwt er ook voor dat het
zinloos is verder te speculeren over deze verblijfplaats; het is voldoende te weten dat de ziel
bij Christus is (Johannes 12:32). Op die ondefinieerbare plaats zal de ziel Gods aanwezigheid
genieten en met hart en ogen God aanschouwen, in de hoop op een gezegende opstanding,

⁹⁹ Calvin, *Institutie*, 3.5.6-7; OS 4, 138-139. Van Wyk, 'Eschatology', p. 197.

¹⁰⁰ Quistorp, *Last Things*, p. 102.

¹⁰¹ Calvin, *Psychopannychia*, p. 122; CO 5, 227-228: non esse confitendi tempus post mortem: hoc est, non esse locum poenitentiae.

¹⁰² Calvin, *Psychopannychia*, pp. 39-40; CO 5, 188: Primum nos quietem vocamus, quam illi somnum. Neque sane abhorreremus a somni nomine, nisi iam eorum mendacis corruptum, et paene pollutum esset. Deinde per quietem, non desidiam, aut veternum, aut aliquid simile ebrietatis, quale animae affingunt, intelligimus: sed conscientiae tranquillitatem et securitatem: quae quum semper fidei adiuncta sit, nunquam tamen perficitur, aut suis numeris constat, nisi post mortem.

¹⁰³ Van Wyk, 'Eschatology', p. 197.

¹⁰⁴ Calvin, *Psychopannychia*, p. 39; CO 5, 188: conscientiae tranquillitatem et securitatem.

¹⁰⁵ Calvin, *Psychopannychia*, p. 42; CO 5, 189.

¹⁰⁶ Calvin, *Psychopannychia*, pp. 44-45; CO 5, 190-191.

¹⁰⁷ V. Leppin, 'Eschatologie', in: H.J. Selderhuis (red), *Calvijn Handboek*, Kampen: Kok, 2008, p. 408.

565 want er is geen betere focus dan waar het ultieme zielsverlangen ligt.¹⁰⁸ En ook al heeft de ziel het koninkrijk van God nog niet beërfd en is zij nog niet zalig, toch heeft ze de toekomstige beloning in het (vooruit)zicht waar ze op aarde slechts in hoop en geloof voor leefde en daarom zal ze rusten vanuit een ontwijfelbare verwachting van de gezegende opstanding van het lichaam.¹⁰⁹

570 Calvijn gaat ook in op het lot van de ziel van de ongelovige mens. Alleen God heeft de macht over de zielen en hij veroordeelt de ongelovige nadat zijn ziel aan Hem is opgedragen.¹¹⁰ Dat betreft de ziel van de mens die niet is opgenomen in het Boek des Levens.¹¹¹ Hij omschrijft hem als een gekwelde die met de goddelozen bij God klaagt dat Hij hem in de steek zou hebben gelaten tot verderf. Over de staat van zijn ziel stelt hij:

575

The death of the soul is very different. It is the judgment of God, the weight of which the wretched soul cannot bear without being wholly confounded, crushed, and desperate, as both the Scriptures teach us.¹¹²

580 Dus de dood van de ziel is van een wezenlijk andere aard dan de dood van het lichaam, omdat het oordeel van God deze ellendige ziel treft, wat voor haar niet te verdragen is.¹¹³ De goddeloze (i.e. hij die niet opnieuw geboren is in Christus en op aarde op zijn eigen rijkdom of kracht heeft vertrouwd), zal na zijn sterven afdalen in de hel (*infernus*) en in angst gekweld wachten op het vreselijke, finale oordeel.¹¹⁴ De hel heeft betrekking op de lagere regionen
585 (*infernus ipse*), maar het kan ook de woede en de terugtrekking van de macht van God inhouden, een betekenis die door de heilige Schrift wordt geleerd. De hel heeft voor Calvijn niet zozeer betrekking op een *plaats* als wel op een door God veroordeelde *toestand*.¹¹⁵ De hel duidt dus ook niet op het graf, maar eerder op een afgrond (*abyssum*) en verwarring

¹⁰⁸ Calvin, *Psychopannychia*, p. 44; CO 5, 190-191: et quasi exautoratos, ducit in locum pacis: ubi dum toti animo et aspectu in Deo haerent, nihil habent melius, quo avertant oculos, aut desiderium • retrahant. Deest tamen adhuc quiddam, quod videre cupiant: nempe summa et perfecta Dei gloria, ad quam semper aspirant. Ut nulla sit illis impatientia desiderii, nondum tamen plena et perfecta quies.

¹⁰⁹ Calvin, *Psychopannychia*, p. 92; CO 5, 213: Cur enim nondum salvati esse dicuntur, aut regnum Dei possidere, qui in Domino mortui sunt? Quia exspectant, quod nondum habent, nee finem suae felicitatis attigerunt. Cur nihilominus beati sunt? quia et Deum agnoscunt sibi propitium, et futuram mercedem eminus vident, et in certa expectatione beatae resurrectionis acquiescunt.

¹¹⁰ Calvin, *Psychopannychia*, p. 32; CO 5, 184: Tyranni torquent, secant, urunt, verberant, suspendunt, sed corpus: solus est Deus, qui ius habet in animam, ut earn mittat in gehennam ignis.

¹¹¹ Calvin, *Psychopannychia*, p. 112; CO 5, 223: quia nomina eorum, in *libro vitae* scripta non sunt. (cursivering KM).

¹¹² Calvin, *Psychopannychia*, p. 73; CO 5, 204: Mors animae longe alia est: iudicium scilicet Dei, cuius gravitatem misera anima ferre non potest, quin tota confundatur, concidat et dispereat: ut et scripturae nos docent.

¹¹³ Calvin, *Psychopannychia*, p. 73; CO 5, 204. Balke, 'Calvijn', pp. 44-45.

¹¹⁴ Calvin, *Psychopannychia*, p. 116; CO 5, 224: Qui spem in divitiis habent, et virtute sua, morientur, et in infernum descendent: dives et pauper, stultus et sapiens, simul interibunt. Qui sperat in Domino, liberabitur a potestate inferni. Quistorp, *Last Things*, p. 81.

¹¹⁵ Calvin, *Psychopannychia*, p. 115 ; CO 5, 224: In his locis non tam locum, quam eorum conditionem, quos Deus damnavit addixitque exsilio, significat.

590 (*confusionem*).¹¹⁶ De dood van de goddeloze mens is een situatie van duisternis en godverlatenheid, waarbij de ziel aan zichzelf is overgelaten en haar leven heeft verloren in de afwezigheid van God.¹¹⁷ Deze dood kent geen einde, waardoor de verloren ziel het eeuwige vuur zal blijven voelen.¹¹⁸ De ziel van de ongelovige, omringd door zoveel angst, zal niet slapen. Calvijn vergelijkt haar situatie als volgt:

595 The wicked are like the tempestuous sea which cannot rest, and whose waves cast up mire and dirt.¹¹⁹

600 Tussen dood en opstanding zal de ziel van de ongelovige geen rust kennen. De angstige ziel is in afwachting van de precieze maatstaf, welke bij het eindvonnis zal worden vastgesteld, waarmee Calvijn de lijn van Augustinus volgt.¹²⁰ De verworpen ziel ondergaat de straf als een in-ketenen-gebondene, totdat ze meegevoerd zal worden om haar definitieve straf te ontvangen, waartoe ze veroordeeld is.¹²¹

¹¹⁶ Calvin, *Psychopannychia*, p. 112; CO 5, 223: *infernus ipse non sepulcrum, sed abyssum et confusionem*. (cursivering KM).

¹¹⁷ Calvin, *Psychopannychia*, pp. 74-75; CO 5, 204-205: *Vultis scire quae sit animae mors? Deo carere, a Deo desertam esse, sibi relictam esse. Si enim Deus eius vita est, perdit vitam suam, quum perdit Dei praesentiam.*

¹¹⁸ Calvin, *Psychopannychia*, p. 71; CO 5, 203-204: *Haec illi aut similia. Sed quaero primum, annon etiam diabolo redditum est idem peccati Deinde, an omnino aliquis finis futurus est eius mortis, an non? Si enim nullus est, ut certe fateri eos oportet: igitur illi, quantumlibet mortui, ignem tamen aeternum sentient, et vermem qui non moritur.*

¹¹⁹ Calvin, *Psychopannychia*, pp. 79-80; CO 5, 207: *Impii enim sicut mare fervens, quod quiescere non potest, et redundant in conculcationem fluctus eius et lutum.*

¹²⁰ Calvin, *Psychopannychia*, p. 96; CO 5, 215.

¹²¹ Calvin, *Psychopannychia*, p. 97; CO 5, 215-216.

3.4 CALVIJNS BEELD VAN DE HERSCHEPPING

605 In dit hoofdstuk wordt ingezoomd op Calvijns begrip van de herschepping en wordt een referentiekader geschetst bij dit onderwerp voor deze thesis. Het onderwerp *herscheping* heeft echter een meerduidige betekenis. Om hier een voorbeeld bij te geven, hanteert de neo-calvinist A. Kuyper (1837-1920) de volgende definities voor herschepping:

610 ...ten eerste, uit de wegneming van het verderf, de genezing der breuke, het dooden der zonde, het verzoenen der schuld.
... ten tweede, in een omkeeren van de orde, een verandering van den ganschen staat, het instellen en aanbrengen van een gansch anderen toestand.¹²²

En ook al houden deze twee definities sterk verband met elkaar, toch zal in dit onderzoek de focus worden gelegd op de tweede betekenis van het begrip herschepping.

615 Wat allereerst opvalt bij Calvijn is dat hij de term 'herscheping' (*recreatio*) niet of nauwelijks toepast in zijn werken, welke binnen de reikwijdte van dit onderzoek zijn verkend. Maar hij spreekt bijvoorbeeld wel over het 'herstel van de wereld' (*mundi reparationem*)¹²³, de 'vernieuwing van de wereld' (*mundi renovatio*)¹²⁴ of over een tweede schepping (*secunda creatio*).¹²⁵ Volgens J.H. van Wyk blijft Calvijns visie op de nieuwe schepping (i.e. de schepping van een nieuwe hemel en een nieuwe aarde) in zijn oeuvre onderbelicht.¹²⁶ De reformator verwijst hier slechts incidenteel naar.¹²⁷ E.M. Conradie merkt dan ook op dat het buitengewoon moeilijk is Calvijns positie met betrekking tot de relatie tussen schepping en herschepping te bepalen, omdat hij in zijn *Institutie* hier niet specifiek op ingaat.¹²⁸ Toch is Calvijns gehele theologie eschatologisch gekleurd en is het duidelijk vanuit zijn werk dat hij een nieuwe schepping verwacht.¹²⁹ Volgens H. Quistorp hebben al zijn verklaringen betrekking op de toekomst. Deze toekomst vol van hoop bepaalt het leven van een christen en ook van de kerk in het heden.¹³⁰

630 Het leven van een gelovige is als een pelgrimsreis naar het beloofde land, langs vreemde landen, waarbij hij wordt voorbereid op een 'volledig herstel'.¹³¹ De verschillende

¹²² A. Kuyper, *Het werk van den Heiligen Geest*, vol. 1, Amsterdam: J.A. Wormser, p. 188, pp. 60-61.

¹²³ Calvin, *Commentary on Isaiah*, 11:6-7; CR 36, 241.

¹²⁴ Calvin, *Commentary on Acts*, 15:9; CO 48, 346: Quum Christi regnum quaedam fuerit *mundi renovatio*. (cursivering KM).

¹²⁵ Calvin, *Commentary on Isaiah*, 22:11; CR 63, 372: Tametsi enim ad universam mundi creationem hov pertinere potest, tamen haec secunda creatio, quo nos e morte eripit regenerat, sanctificat, electis propria est.

¹²⁶ Van Wyk, 'Eschatology', p. 202.

¹²⁷ E.M. Conradie, *Saving the Earth?: The Legacy of Reformed Views on "re-creation"*, Münster: LIT Verlag, 2013, p. 66. Quistorp, *Last Things*, p. 139.

¹²⁸ Feitelijke spreekt E.M. Conradie over de relatie tussen *schepping* en *verlossing*. Echter stelt hij: "salvation is creation restored". Zodoende heb ik omwille van de strekking van mijn onderzoek Conradie's stelling omgebogen van *verlossing* naar *herscheping*. Op basis van: Conradie, *Re-creation*, p. 51.

¹²⁹ Van Wyk, 'Eschatology', p. 202.

¹³⁰ Quistorp, *Last Things*, p. 15.

¹³¹ Quistorp, *Last Things*, pp. 27 en 35.

eschatologische gebeurtenissen die Calvijn (niet chronologisch) beschrijft in zijn werken, concentreren zich op de wederkomst (*parousia*) van Christus. De herschepping vormt als het ware een conclusie van het werk van Christus bij Zijn tweede komst, wanneer de toekomst van God doorbreekt.¹³² Calvijn laat onder andere in zijn commentaar op Jesaja 11:6-7
635 doorschemeren wat hij verstaat onder de herschepping; daar staat:

Hij [de profeet] beschrijft immers hier een orde (harmonie), zoals die er in den beginne geweest is, voordat de afval van de mens die ellendige en treurige omkeer teweegbracht, waaronder we vandaag zuchten. (...) Het komt dus hierop neer, dat Christus zal komen om alle leed uit de
640 wereld te verdrijven, en ook de gevloekte aarde in haar vroegere luister te herstellen.¹³³
(toevoeging KM)

Als gevolg van de zondeval door de mens is de integriteit van de gehele schepping vernietigd en is zij meegetrokken in de put van het verderf.¹³⁴ De kosmos is hierdoor onderworpen aan de verdorvenheid en aan verval onderhevig geraakt (Romeinen. 8:20). Echter, zo verklaart
645 Calvijn op basis van 2 Petrus. 3:4, de wereld wordt slechts onderhouden door goddelijk(e) geduld en genade, omdat de schepping geen intrinsieke kracht bezit om zichzelf te onderhouden.¹³⁵ Volgens Calvijn wacht de geschapen orde op haar toekomstige *vernieuwing* en *renovatie*, de kosmos verlangt naar onvergankelijkheid: "Geen enkel deel van het universum is onaangetast door het verlangen waarmee alles in deze wereld streeft naar de
650 hoop op opstanding."¹³⁶ In tegenstelling tot de radicale reformatoren wilde Calvijn zich niet wagen aan een voorspelling van de dag van het laatste oordeel.¹³⁷ Calvijn waarschuwt tegen speculaties van niet-bedachtzame mensen over de aard van de herstelde schepping, welke voorbijgaan aan de grond van de Schrift. Hij roept zijn lezers er daarom toe op om zich tevreden te stellen met de eenvoudige doctrine dat in de hernieuwde schepping geen
655 vergankelijkheid noch misvorming aanwezig zal zijn; het zal een volmaakte orde zijn.¹³⁸ Toch merkt Schreiner terecht op dat Calvijn zich ook op een speculatief spoor bevindt, wanneer hij stelt dat de kosmos zal worden gezuiverd en niet zal worden vernietigd, wat in tegenspraak

¹³² Quistorp, *Last Things*, pp. 108-109.

¹³³ Calvin, *Commentary on Isaiah*, 11:6-7; CR 36, 241: Quum ergo venerit Christus, ut abolita maledictione mundum reconciliaret Deo.

¹³⁴ Calvin, *Institutie*, 3.25.2; OS 4, 434: Nam quum Adam suo lapsu dissipaverit integrum naturae ordinem, sua creaturis servitus, cui propter hominis peccatum subiectae sunt, molesta et gravis est: non quod praeditae sint aliquo sensu, sed quia integrum statum a quo exciderunt, naturaliter appetunt. Quistorp, *Last Things*, p. 181.

¹³⁵ Calvin, *Commentary on 2 Peter*, 3:5; CO 55, 471: Unde apparet vim naturae adeo non sufficere fovendo et conservando mundo [...] Semper enim hoc reputandum est mundum [...] non alia virtute proprie consistere quam verbi Dei.

¹³⁶ Calvin, *Commentary on Romans*, 8:19; CO 49, 152: Nullum esse elementum nullamve mundi partem, quae non veluti praesentis miserae agnitione tacta in spem resurrectionis intenta sit. Schreiner, *The Theater*, pp. 97-98.

¹³⁷ Calvin, *Commentary on Romans*, 8:19; CO 49, 152.

¹³⁸ Calvin, *Commentary on Romans*, 8:21; CO 49, 153: ... his speculationibus si fraenum laxetur, quorsum tandem nos abripient? Hac ergo simplici doctrina contenti simus, tale fore temperamentum et tam concinnum ordinem, ut nihil vel deforme, vel fluxum appareat.

lijkt te zijn met bepaalde teksten uit de Schrift (zoals 2 Petrus. 3:10-13), waarin staat dat de hemelen zullen worden weggevaagd en de elementen brandend zullen wegsmelten.¹³⁹ Calvin zag zichzelf blijkbaar genoodzaakt om hiermee een standpunt in te nemen tegen de radicale hervormers, met de bewering dat God Zijn schepping nooit in de steek zal laten, maar in plaats daarvan de oorspronkelijke schepping zal *renoveren*. Alleen de 'corrupties' van de hemel en de aarde zullen volgens hem weggesmolten worden door het vuur, waarmee de schepping wordt gezuiverd.¹⁴⁰ De geschapen orde zal in z'n geheel een *transformatie* moeten ondergaan tot een nieuwe status.¹⁴¹ De fundamentele elementen van de wereld zullen worden geconsumeerd met als doel een nieuwe kwaliteit (*nova qualitas*) te verkrijgen, terwijl de substantie behouden zal blijven (*manente substantia*).¹⁴² Dus in Calvijns beeld zal de oorspronkelijke schepping op de Dag van het Oordeel niet worden vernietigd, maar haar blijvende substantie zal worden gezuiverd, omdat God trouw is aan Zijn schepping.¹⁴³ De schepping zal worden hersteld naar zijn oorspronkelijke onbedorvenheid en onsterfelijkheid (*in integrum*),¹⁴⁴ met als doel de juiste omstandigheden te bieden voor het koninkrijk van Christus en Zijn vervolmaakte kerk.¹⁴⁵

Zoals de schepping gestraft is met de val van de oude mens, zo zal de schepping delen in de verheerlijking van de nieuwe mens,¹⁴⁶ ook al staat dit niet gelijk aan elkaar.¹⁴⁷ De bouwvallige en stinkende tabernakel van het lichaam wordt afgebroken, om weer te worden opgebouwd tot een hemelse heerlijkheid.¹⁴⁸ Calvin lijkt zich niet echt bezig te willen houden met de wijze waarop deze transformatie zal plaatsvinden, maar vooral met het feit *dat* het zal gebeuren,¹⁴⁹ met als ultieme doel van de herschepping dat de gehele schepping op eigen wijze haar glorie aan de Schepper brengt.¹⁵⁰ Wel merkt hij op dat de transformatie '*op een en hetzelfde moment*' geëffectueerd zal worden.¹⁵¹

¹³⁹ Schreiner, *The Theater*, pp. 98-99.

¹⁴⁰ Calvin, *Commentary on 2 Peter*, 3:10; CO 55, 476. Quistorp, *Last Things*, pp. 181-186.

¹⁴¹ Calvin, *Commentary on Romans*, 8:21, CO 77, 153. Quistorp, *Last Things*, pp. 181-182.

¹⁴² Calvin, *Commentary on 2 Peter*, 3:10; CO 55, 476: hoc unum dicam, absumptum iri, tantum ut novam qualitatem induant, manente substantia.

¹⁴³ B.C. Lane, *Ravished by Beauty: The Surprising Legacy of Reformed Spirituality*, Oxford: Oxford University Press, 2011, p. 99. Schreiner, *The Theater*, p. 99.

¹⁴⁴ Quistorp, *Last Things*, p. 182.

¹⁴⁵ Calvin, *Commentary on 2 Peter*, 3:10; CO 55, 476: Sic enim ratiocinatur, coelum et terram incendio purgatum iri, ut regno Christi respondeant. Schreiner, *The Theater*, p. 109.

¹⁴⁶ Calvin, *Commentary on Romans*, 8:19, CO 49, 152.

¹⁴⁷ Calvin, *Commentary on Romans*, 8:21, CO 49, 153. Quistorp, *Last Things*, pp. 181-182.

¹⁴⁸ Calvin, *Institutie*, 3.9.5; OS 4, 175: Nam si cogitemus hoc instabile, vitiosum, corruptibile, caducum, emarcidum, putre corporis nostri tabernaculum ideo dissolvi ut in firmam, perfectam, incorruptibilem, caelestem denique gloriam mox instauretur.

¹⁴⁹ Calvin, *Commentary on 2 Peter*, 3:7; CO 55, 474: Atqui iam hoc plane ex superioribus evictum est, nihil case absurdi quum Dominus coelum et terram olim igni et aquae una est ratio.

¹⁵⁰ Calvin, *Institutie*, 3.5.8; OS 4, 140: Quo non aliud affirmatur quam singulas orbis partes, a summo caelorum vertice ad usque terrae centrum, suo modo creatoris gloriam enarrare.

¹⁵¹ Calvin, *Institutie*, 2.16.17; OS 3, 505: Non omnes quidem dormituros certum est, sed immutabuntur omnes [1. Cor. 15. g. 51d]. Quid istud est? Interibit et absorbebitur uno momento mortalis eorum vita, et in novam penitus naturam transformabitur.

4. DE MENS VÓÓR EN NA DE HERSCHEPPING VOLGENS J. CALVIJN

4.1 INSTITUTIO CHRISTIANAE RELIGIONIS

4.1.1 Inleiding

685 Het bekendste boek uit Calvijns uitgebreide oeuvre is de *Institutie* in de editie van 1559.¹⁵² Het is een titel die verwijst naar “een leerboek waarin grondbeginselen worden behandeld.”¹⁵³ Dit werk heeft in een periode van meer dan twintig jaar een groei doorgemaakt, inherent aan de gestage ontwikkeling van Calvijns Bijbelkennis en theologie.¹⁵⁴

690 De eerste editie van de *Institutie*¹⁵⁵ is in 1536 uitgebracht, nadat Calvijns in de voorafgaande periode verbleef bij pastoor en kanunnik Louis du Tillet in het zuiden van Frankrijk. Onder de pseudoniem van Charles d'Espeville kon hij werken aan deze eerste editie. Deze editie werd in het Latijn uitgegeven door de drukkers T. Platter en B. Lasius, in Bazel.

Fig 3. Titelpagina van de *Institutie* (1559). Bron: <http://www.institutiecalvijn.nl>

695 Een Franse editie is nooit verschenen, ook al was het Calvijns intentie om met dit catechetische werk zijn Franse landgenoten toe te rusten in de Christelijke leer, omdat in zijn beleving de ‘rechte kennis’ onvoldoende aanwezig was. Hij droeg deze uitgave op aan koning Frans I. Hij wilde zich met deze *belijdenis* hard maken voor de onder-druk-staande positie van de Evangelischen door het anti-reformatorische sentiment binnen de Franse politiek.¹⁵⁶

700 Drie jaar later (1539) wordt een herziene editie uitgegeven, welke drie keer zo groot is als de eerste editie en opnieuw in het Latijn. Ditmaal wordt zijn werk uitgegeven in Straatsburg. Het doel van deze nieuwe uitgave is om de theologiestudenten meer vertrouwd te maken met de inhoud van de Christelijke leer.¹⁵⁷ In 1541 wordt een Franse vertaling van deze editie uitgebracht. Beide vertalingen worden vanaf 1542 door het Franse parlement verboden.¹⁵⁸

705 Calvijns werkt verder aan de uitbreiding van de *Institutie* en in 1543 wordt een nieuwe Latijnse editie uitgebracht, welke in 1545 wordt herdrukt en in datzelfde jaar in een Franse vertaling

¹⁵² Verwijzingen naar de *Institutie* van Calvijns worden als volgt weergegeven: het boeknummer wordt gevolgd door het hoofdstuknummer, gevolgd door het paragraafnummer. Aansluitend wordt de referentie naar de Opera Selecta (afgekort met OS) weergegeven met het volumenummer gevolgd door het/ de paginanummers. Deze nummering is afgeleid van: T.H.L. Parker, *Calvin: an introduction to his thought*, Cambridge: Presbyterian Publishing Corpor, 1995.

¹⁵³ H.J. Selderhuis, ‘Institutie’, in: H.J. Selderhuis (Red.), *Calvijns Handboek*, Kampen: Uitgeverij Kok, p. 235.

¹⁵⁴ Selderhuis, ‘Institutie’, pp. 233-234.

¹⁵⁵ De volledige titel van de eerste uitgave van de *Institutie* luidt: “*Christianae religionis institutio, totam fere pietatis summam, et quicquid est in doctrina salutis cognitu necessarium, complectens: omnibus pietatis studiosis lectu dignissimum opus, ac recens editum.*” (CO 1, 1-252). De Greef, *Calvijns*, pp. 254-255. Selderhuis, ‘Institutie’, p. 255.

¹⁵⁶ De Greef, *Calvijns*, pp. 234 en 256.

¹⁵⁷ Calvijns voegt aan de titel het volgende toe: “*Institutio christianae religionis nunc vere demum suo titulo respondens.*” (CO 1, 253-1152), waarmee hij wil aanduiden dat de herziene uitgave nu daadwerkelijk aan de oorspronkelijke titel beantwoordt. De Greef, *Calvijns*, p. 259.

¹⁵⁸ De Franse vertaling wordt uitgegeven onder de titel: “*Institution de la religion chrestienne: en laquelle est comprinse une somme de pieté, et quasi tout ce qui est necessaire a congnoistre en la doctrine de salut.*” (CO 3 en 4). De Greef, *Calvijns*, pp. 260-261.

710 uitgebracht in Genève.¹⁵⁹ Deze editie kent een sterke toename van het gebruik van citaten van de kerkvaders, wat mogelijk te herleiden is tot Calvijns deelname aan uitvoerige godsdienstgesprekken in die tijd. In 1550 volgt de derde, herziene uitgave van de *Institutie*, eveneens vanuit Genève, met daarin enkele uitbreidingen en aanscherpingen, met een Franse vertaling in 1551.¹⁶⁰ Deze vertaalde editie bevat een aantal toevoegingen die onder andere betrekking hebben op de lichamelijke opstanding, welke uiteindelijk ook in de finale versie van de *Institutie* terecht zullen komen. Van deze derde editie volgen in 1553, 1554 en 1557 herdrukken.¹⁶¹ In 1559 wordt ten slotte de laatste en meest bekende editie van de *Institutie* uitgegeven, met een Franse vertaling in het jaar daarna. Deze uitgave kent een uitbreiding en verbetering van de inhoud, als ook een aangescherpte opzet qua structuur, waardoor er in feite sprake is van een nieuw boek. Calvijn geeft aan eindelijk tevreden te zijn met deze editie van zijn *Institutie*.¹⁶² Bij de afronding van deze laatste editie ondervindt de reformator ernstige gezondheidsproblemen, waardoor hij hulp nodig heeft van familie en vrienden om het manuscript voor deze editie af te kunnen ronden.¹⁶³

715 Kenmerkend aan dit werk van Calvijn is dat hij als uitgangspunt een binaire onderverdeling van de 'ware leer' volgt, te weten de kennis van God en de (zelf)kennis van de mens. De reformator betreft steeds God en mens op elkaar, met als doel om een speculatieve theologie te beletten. Een gevolg hiervan is dat een zelfstandige antropologie (*locus de homine*) ontbreekt; voor Calvijn staat de '*communio cum Christo*' centraal.¹⁶⁴ Het ontbreken van een zelfstandige antropologie binnen de *Institutie* heeft tot gevolg voor dit onderzoek dat Calvijns beeld van de mens vóór en na de herschepping gebaseerd moet worden op meerdere hoofdstukken, waarbij het concentratiepunt zal liggen op hoofdstuk III.25 '*de laatste opstanding*'. En ook al komt dit thema in de editie van 1550 aan bod, toch zal omwille van de

720 afbakening van deze scriptie alleen de laatste editie van dit dogmatische leerboek worden geraadpleegd.¹⁶⁵

735

¹⁵⁹ De editie van 1543 krijgt dezelfde titel mee als de eerdere uitgave van de *Institutie* van 1539: "*Institutio totius christianae religionis nunc vero demum suo titulo respondens.*" (CO 1, 253-1151). De Greef, *Calvijn*, p. 261.

¹⁶⁰ Calvin, *Institutio christianae religionis, editiones inter primam et ultimam mediae annis scilicet 1539, 1543, 1545 argenterati item 1550, 1553, 1554 Genevae.* (CO 1, 253-1151).

¹⁶¹ Selderhuis, 'Institutie', p. 236. De Greef, *Calvijn*, p. 262.

¹⁶² B. Gordon, *John Calvin's Institutes of the Christian Religion: A Biography*, Princeton/ Oxford: Princeton University Press, 2016, pp. 2-4.

¹⁶³ W. van 't Spijker, 'Inleiding', in: Johannes Calvijn, *Institutie of Onderwijzing in de Christelijke Godsdienst*, Houten: Den Hertog, 2009, pp. 17.

¹⁶⁴ Selderhuis, 'Institutie', pp. 237-238.

¹⁶⁵ Naast de brontekst wordt voor dit onderzoek ook gebruik gemaakt van de Nederlandse vertaling van C.A. de Niet (2009) (zie tabel 1), welke gebaseerd is op Calvijns editie van 1559.

Tabel 1. Overzicht van paragrafen uit de *Institutie* van 1559, gebruikt in dit hoofdstuk.

Institutie 1559	Opera Selecta¹⁶⁶	Titel van de paragraaf
1.15.2	OS 3, 175-178	<i>Vershil tussen lichaam en ziel</i>
1.15.4	OS 3, 179-181	<i>Wat het beeld van God werkelijk inhoudt, moeten we afleiden uit hetgeen de Schrift zegt over het herstel van dat beeld door Christus.</i>
1.15.6	OS 3, 183-184	<i>De ziel en haar vermogens</i>
2.1.5	OS 3, 232-233	<i>De eerste zonde als de erfzonde</i>
2.1.9	OS 3, 238-239	<i>De zonde tast alles in de mens aan</i>
2.2.4	OS 3, 245	<i>De kerkvaders spreken zich in het algemeen minder duidelijk over de vrijheid van de wil uit, maar lijken toch geneigd te zijn deze te aanvaarden. Wat is de 'vrije wil'?</i>
2.2.12	OS 3, 255	<i>De bovennatuurlijke gaven zijn door de zonde vernietigd en de natuurlijke gaven bedorven, maar de mens heeft nog genoeg over van zijn rede om hem te onderscheiden van redeloze dieren.</i>
2.2.13	OS 3, 257	<i>De kracht van het verstand met betrekking tot aardse zaken en de menselijke samenleving</i>
2.2.15	OS 3, 258	<i>Wetenschap als gave van God</i>
2.2.17	OS 3, 259-260	<i>Samenvatting</i>
2.3.2	OS 3, 273-274	<i>Romeinen 3 als bewijs voor de verdorvenheid van de mens</i>
2.3.3	OS 3, 275-276	<i>Gods genade beteugelt de verdorvenheid soms, zonder haar te zuiveren</i>
2.3.5	OS 3, 277-278	<i>De mens zondigt noodzakelijk, maar niet gedwongen</i>
3.25.1	OS 4, 432	<i>Het belang van en belemmeringen voor de hoop op de opstanding</i>
3.25.3	OS 4, 435	<i>De toekomstige opstanding is de opstanding van het lichaam; de verrijzenis van Christus is daarvan het allereerste voorbeeld</i>
3.25.4	OS 4, 437	<i>Gods almacht als fundering voor de opstanding van het lichaam</i>
3.25.5	OS 4, 440	<i>De ontkenning van de opstanding door de heidenen is strijdig met hun begrafenisrituelen; de dwaalleer van de chiliasten</i>
3.25.6	OS 4, 441-442	<i>Opstanding van het vlees, maar onsterfelijkheid van de ziel!</i>
3.25.7	OS 4, 443-447	<i>In de opstanding keert het lichaam terug dat wij in dit leven gehad hebben</i>
3.25.8	OS 4, 448-451	<i>Betekenis van het begrafenisritueel; de wijze waarop de opstanding zal plaatsvinden</i>
3.25.9	OS 4, 451	<i>De opstanding van de goddelozen</i>
3.25.10	OS 4, 453-454	<i>Eeuwigdurende zaligheid</i>
3.25.11	OS 4, 454	<i>Afwijzing van overbodige vragen</i>
3.25.12	OS 4, 455-456	<i>Het lot van de verworpenen</i>

4.1.2 De mens vóór de herschepping

740 In mijn eerdere onderzoek naar Calvijns visie op de mens vóór de zondeval (*ante lapsum*) ten opzichte van de mens na de zondeval (*post lapsum*) op basis van Genesis 1-3, heb ik verschillende literaire genres bestudeerd, waaronder (de eerste twee boeken van) de *Institutie* van 1559. Het beeld van de mens na de zondeval overlapt in feite het beeld van de mens vóór de herschepping, want het gaat hierbij om de 'antropologische' fase tussen zondeval en opstanding. Zodoende zal Calvijns beeld van de postlapsarische mens uit de vorige thesis aan de basis liggen van deze paragraaf, waarbij de essentie vanuit dat onderzoek wordt overgenomen. Vervolgens wordt dat postlapsarische mensbeeld aangevuld met de inzichten vanuit het derde boek van de *Institutie* van 1559, en dan met name hoofdstuk 25 over 'de laatste opstanding', om zo tot een breder begrip te komen van Calvijns visie op de mens vóór de herschepping.

In de eerste twee boeken van de *Institutie* gaat Calvijn niet of nauwelijks in op de gevolgen van de zondeval op het menselijk lichaam. Dit is opmerkelijk want hij heeft zelf de deplorabele

¹⁶⁶ Joannis Calvini, *Opera Selecta*. Edited by P. Barth, G. Niesel. Vol. III, *Institutionis Christianae religionis 1559 libros I et II continens*. Munich 1957; <https://calvin.reformation.nl/> (d.d. 8 april 2023).

toestand van de mens na de zondeval aan den lijve kunnen ondervinden vanwege zijn achterblijvende gezondheid, maar ook door het vroegtijdige overlijden van zijn vrouw en kinderen.¹⁶⁷ Toch heeft de reformator zijn redenen om in de (eerste twee boeken van de) *Institutie* minder aandacht te geven aan het fysieke aspect van mens. Allereerst lijkt hij de ziel belangrijker te achten dan het lichaam, wat waarschijnlijk daarom ook de meeste aandacht in de *Institutie* heeft gekregen.¹⁶⁸

760 In elk geval maken deze en soortgelijke teksten, die overal voorkomen, niet alleen een duidelijk onderscheid tussen de ziel en het lichaam, maar door het woord ‘mens’ ook voor ‘ziel’ te gebruiken geven zij te kennen dat de ziel het belangrijkste deel van de mens is.¹⁶⁹

Daarnaast zou het ook niet zijn intentie zijn geweest om hier uitvoerig op in te gaan, mede omdat het in zijn tijd geen onderwerp van discussie was. Van ‘t Spijker zegt hierover dat de reformator zijn theologie omschreef als onderwijs in het heil (*doctrina salutis*), waarmee het inhoudelijke karakter van de *Institutie* bepaald zou zijn.¹⁷⁰ Ten slotte geeft Calvijn aan dat het lichaam met al zijn aspecten mogelijk een te moeilijk onderwerp zou kunnen vormen, omdat hijzelf en zijn doelgroep daartoe niet vakbekwaam waren, wat hem waarschijnlijk heeft weerhouden om daar diep op in te gaan.¹⁷¹

770 Calvijn stelt dat het menselijke geslacht als gevolg van de zondeval is geruïneerd.¹⁷² De gehele ziel is door de zonde aangetast. Hij verwoordt het scherp: “De ziel is echter zo diep weggezonden in de afgrond van de dood, dat zij niet alleen het slachtoffer is van allerlei kwaad, maar zelfs geen enkel goed meer over heeft.”¹⁷³ Volgens de reformator zijn de wil en het verstand door de zonde ondermijnd.¹⁷⁴ De zondeval heeft het verstand verblind, waardoor er geen gezond verstand meer over is.¹⁷⁵ Kortom, het verstand is ontdaan van zijn zuiverheid. Toch ziet Calvijn nog kleine vonkjes oplichten in de *homo peccator*, die aantonen dat hij (nog steeds) een redelijk wezen is, waarmee de mens zich nog onderscheidt van de redeloze dieren. Er is als het ware nog een residu van het oorspronkelijke verstand overgebleven, 780 waarmee de mens nog in staat is om zaken te begrijpen en te beoordelen, ook al kan dit niet meer gewaardeerd worden als een volwaardig verstand.¹⁷⁶ Calvijn veronderstelt dat het

¹⁶⁷ Bouwsma, *Calvin*, p. 23.

¹⁶⁸ Bouwsma, *Calvin*, p. 80.

¹⁶⁹ Calvin, *Institutie*, 1.15.2; OS 3, 175: Nam hi certe loci, et similes qui passim occurrunt, non solum manifeste distinguunt animam a corpore, sed hominis nomen ad eam transferendo, *praecipuam esse partem* indicant. (cursivering KM).

¹⁷⁰ Van ‘t Spijker, ‘Inleiding’, p. 22.

¹⁷¹ Calvin, *Institutie*, 1.15.6; OS 3: 183-184.

¹⁷² Calvin, *Institutie*, 2.1.5; OS 3: 232.

¹⁷³ Calvin, *Institutie*, 2.3.2; OS 3: 273-274.

¹⁷⁴ Torrance, *Calvin’s Doctrine of Man*, p. 90.

¹⁷⁵ Calvin, *Institutie*, 2.2.12; OS 3, 255: neque tamen mentem integram et sanam dicemus, quae et debilis est, et multis tenebris immersa.

¹⁷⁶ Calvin, *Institutie*, 2.2.12; OS 3, 255.

aangetaste verstand onzorgvuldig is in het onderzoeken van onderwerpen die betrekking hebben op het hemelse leven. Evenwel zou het verstand daar nog iets van kunnen proeven,¹⁷⁷ alsook van de zuivere kennis en wil van zijn Schepper.¹⁷⁸ Ook de wil van de mens is door de zondeval gebrekkig geworden en in de slavernij van de zonde gevangen geraakt. Hierdoor kan de postlapsarische mens God niet meer gehoorzamen en liefhebben en is hij sterk geneigd tot het kwade.¹⁷⁹

Dus zowel het verstand als de wil zijn sterk aangetast door de zondeval van de mens, maar niet volledig verwoest. Dit onderstreept de mensvisie van Calvijn, dat God de mens wel heeft gestraft, maar dankzij Zijn genade alleen met een bepaalde terughoudendheid. Calvijn zegt hierover:

De voorbeelden die ik bedoel, lijken ons er dus voor te waarschuwen om de menselijke natuur niet als geheel en al verdorven te beschouwen, (...). Hier moeten we ons echter te binnen brengen dat er temidden van de bedorven natuur nog wel ruimte is voor Gods genade; deze zuivert de verdorvenheid weliswaar niet uit, maar houdt haar toch binnen de perken.¹⁸⁰

Voor de reformator staat vast dat de bovennatuurlijke (*donum superadditum*) of geestelijke gaven in de postlapsarische mens zijn weggenomen, waardoor de mens niet meer in staat is om het hemelse leven te verwerven.¹⁸¹ De natuurlijke gaven zijn in een erbarmelijke vorm achtergebleven, die evenwel nog erkend mag worden als een Godsgeschenk.¹⁸²

Ook het beeld van God in de mens is als gevolg van de zondeval afschuwelijk vervormd. Maar dit Godsbeeld is niet volledig verwoest of verloren gegaan. De reformator zegt over deze deformatie het volgende:

En al geven wij toe dat Gods beeld in hem daardoor *niet geheel en al vernietigd was*, het was toch wel zo bedorven dat *wat er nog resteert een huiveringwekkende wanstaltigheid is*.¹⁸³ (...) Het beeld van God is dus de ongeschonden en voortreffelijke staat van de menselijke natuur die in Adam schitterde, toen hij nog niet gevallen was. Maar vervolgens is dat beeld zo door de zonde aangetast en nagenoeg vernield dat alles wat er na die verwoesting nog overgebleven is, verward, verminkt en besmet geraakt is.¹⁸⁴ (cursivering KM).

¹⁷⁷ Calvin, *Institutie*, 2.2.13; OS 3, 257: Quinetiam non ita stupida est quin exiguum quiddam et de superioribus delibet, utcunque negligentius illis percontandis vacet.

¹⁷⁸ Calvin, *Institutie*, 2.2.13; OS 3, 257. Bouwsma, *Calvin*, p. 75.

¹⁷⁹ Calvin, *Institutie*, 2.3.5; OS 3, 277-278: qua tamen est naturae pravitae, non posse nisi ad malum moveri et agi. Lane, 'Antropologie', in: Selderhuis, *Calvijn Handboek*, pp. 316- 317.

¹⁸⁰ Calvin, *Institutie*, 2.3.3; OS 3, 275-276.

¹⁸¹ Calvin, *Institutie*, 2.2.15 en 17; OS 3, 258 en 260. Torrance, *Doctrine*, pp. 90-92.

¹⁸² Calvin, *Institutie*, 2.2.4 en 2.2.12; OS 3, 245 en 255; zie ook Schreiner, *Theater of His Glory*, p. 66.

¹⁸³ Calvin, *Institutie*, 1.15.4; OS 3, 179 : Quare etsi demus, non prorsus exinanitam ac deletam in eo fuisse Dei imaginem, sic tamen corrupta fuit, ut quidquid superest, horrenda sit deformitas. Lane, 'Antropologie', p. 310.

¹⁸⁴ Calvin, *Institutie*, 1.15.4; OS 3, 180-181: Ergo, quum Dei imago sit integra naturae humanae praestantia, quae refulsit in Adam ante defectionem, postea sic vitiata et *prope deleta*, ut nihil ex ruina nisi confusum, mutilum, labeque infectum supersit. (cursivering KM).

Over dit beeld van God in de postlapsarische mens blijkt Calvijn niet altijd consistent te spreken, want zo zegt hij elders:

815 Toen het hemelse beeld in hem *uitgewist* was, heeft hij dan ook niet als enige de straf moeten dragen dat in plaats van de schone gaven van wijsheid, vermogen tot het goede, heiligheid, waarheid en gerechtigheid, waarmee hij bekleed was geweest, de afschuwelijke kwalen kwamen van onkunde, onvermogen en onreinheid, onwaarachtigheid en ongerechtigheid, maar ook zijn nageslacht heeft hij in diezelfde ellende betrokken en ondergedompeld.¹⁸⁵ (cursivering KM).

820 Toch lijkt de overtuiging bij de reformator te overheersen dat er nog enkele restanten zichtbaar zijn van het beeld van God in de mens na de zondeval, want zo stelt hij:

825 Bij alle verschillen zien wij echter dat er toch nog *een paar tekenen* van het beeld van God over zijn, die het menselijk geslacht als geheel onderscheiden van andere schepselen.¹⁸⁶ (cursivering KM).

830 Calvijn is optimistisch gestemd dat het beschadigde Godsbeeld in de postlapsarische mens eenmaal door Jezus Christus hersteld zal worden bij de herschepping: "(...) namelijk dat het doel van de herschepping daarin ligt dat Christus ons herstelt tot het beeld van God."¹⁸⁷

835 Bovenstaande beknopte beschrijving van Calvijns visie op de postlapsarische mens uit mijn eerdere thesis is hoofdzakelijk gebaseerd op de eerste twee boeken van de *Institutie* van 1559. In het nu volgende wordt Calvijns mensbeeld aangevuld vanuit het 25^e hoofdstuk uit het derde boek van de *Institutie*. In tegenstelling tot de eerste twee boeken legt Calvijn in het (25^e hoofdstuk van het) derde boek een sterker accent op het fysieke aspect van de mens, dat in lijn is met de thematiek van het betreffende hoofdstuk, namelijk de *leer van de laatste opstanding*. Centraal hierbij staat voor Calvijn de opstanding van Christus:

840 Laat dan telkens wanneer het over de opstanding gaat, de gestalte van Christus voor ons oprijzen, die de loop van Zijn sterfelijke leven in de natuur zoals Hij die van ons aangenomen had, zodanig volbracht heeft, dat Hij nu, na de onsterfelijkheid verkregen te hebben, voor ons het onderpand van de komende opstanding is.¹⁸⁸

¹⁸⁵ Calvin, *Institutie*, 2.1.5; OS 3, 233: Postquam ergo in eo *obliterata* fait coelestis imago, non solus sustinuit hanc poenam, ut in locum sapientiae, virtutis, sanctitatis, veritatis, iustitiae, quibus ornamentis vestitus fuerat, terribilissimae cederent pestes, caecitas, impotentia, impuritas, vanitas, iniustitia; sed iisdem quoque miseris implicuit suam progeniem ac immersit. (cursivering KM).

¹⁸⁶ Calvin, *Institutie*, 2.2.17; OS 3, 259-260: Caeterum in hac diversitate conspicimus tamen aliquas imaginis Dei superstites notas, quae totum humanum genus ab aliis creaturis distinguunt.

¹⁸⁷ Calvin, *Institutie*, 1.15.4; OS 3, 179: hunc regenerationis esse finem nos revelata facie gloriam Christi speculantes, in eandem imaginem, ut nos Christus ad imaginem Dei reformet.

¹⁸⁸ Calvin, *Institutie*, 3.25.3; OS 3, 435: Iam quoties de resurrectione agitur, occurrit Christi imago, qui in natura quam a nobis sumpserat sic peregit cursum mortalis vitae ut nunc immortalitatem adeptus, sit nobis pignus futurae resurrectionis.

Calvijn gebruikt verschillende metaforen voor het lichaam van de mens vóór de herschepping, als tijdelijke woonplaats van de ziel, zoals:

- “Zolang wij nog in het *gevangenhuis (carnis ergastulo)* van het lichaam opgesloten zitten en ver bij de Heere vandaan verkeren.”¹⁸⁹
- 845 • Maar hij volgt ook Paulus als hij spreekt over ons *aardse huis (terrestris domus)*. De mens is nog uitwonend van God en de hemel, zolang hij nog het aardse huis bewoont (2 Korinthe 5:1 e.v.).¹⁹⁰
- En hij gebruikt nog andere metaforen voor het lichaam, zoals een *hut (corpus tugurio)* waaruit de mens zal verhuizen wanneer hij sterft.¹⁹¹
- 850 • De reformator volgt Petrus in zijn typering van het lichaam als hij het vergelijkt met een *tabernakel (tabernaculum)*. Als tabernakel vervult het lichaam nu nog een noodzakelijke en een waardevolle functie in het herbergen van de ziel. Deze functie komt pas te vervallen wanneer de ziel ‘tabernakelt in God.’¹⁹² Maar deze ‘tabernakel’ biedt ook onderdak aan de levendmakende Geest, zodat Gods leven in de gelovige
- 855 geïnfuseerd kan worden om zijn lichaam te verlevendigen.¹⁹³

Al deze metaforen maken duidelijk dat Calvijn het aardse lichaam van de mens ziet als een voorbijgaande woonplaats van de ziel. Volgens Calvijn kent dit lichaam van zichzelf geen genegenheid en levendigheid, noch psychologische predicaten. Alle capaciteiten zijn voor

860 Calvijn geclusterd in de ziel, wat impliceert dat de ziel volledig verantwoordelijk blijft voor de zonde. Het lichaam is ‘slechts’ het onderdeel van de mens dat wordt begraven bij zijn sterven. M.R. Miles werpt terecht de vraag op of voor Calvijn het lichaam van de mens dan volledig zou worden vrijgesproken van de verantwoordelijkheid voor de zonde. Zij concludeert dat Calvijn zou instemmen met deze vraag, want Calvijn is volgens haar ervan overtuigd dat het lichaam

865 geen rol speelt in de verdorvenheid van de ziel en zichzelf, maar zo stelt ze: “The body (...) is the helpless victim, along with the soul, of the destructive hegemony of “flesh”.”¹⁹⁴ En zolang de ziel nog in het lichaam verblijft en dus niet gehuisvest is in God, moet het lichaam nog deelnemen aan de strijd van de ziel.¹⁹⁵

870 Het beeld van Calvijn van het lichaam van de mens vóór de herschepping, op basis van hoofdstuk III.25 kent eveneens een laatdunkende toonzetting. Calvijn spreekt bijvoorbeeld

¹⁸⁹ Calvin, *Institutie*, 3.25.1; OS 4, 432: *quandiu carnis ergastulo sumus inclusi, peregrinamur a Domino.*

¹⁹⁰ Calvin, *Institutie*, 3.25.6; OS 4, 441: *Paulus vero de fidelibus loquens, postquam dixit, Ubi terrestris domus nostra dissoluta fuerit, nobis esse aedificium in caelis. (cursivering KM).*

¹⁹¹ Calvin, *Institutie*, 3.25.6; OS 4, 441: *Longe aliter Scriptura, quae corpus tugurio comparat ex quo nos migrare dicit quum morimur.*

¹⁹² Miles, ‘Anthropology’, p. 319.

¹⁹³ Vorster, *Anthropology*, p. 52. CO 5, 339.

¹⁹⁴ Miles, ‘Anthropology’, p. 314.

¹⁹⁵ Miles, ‘Anthropology’, pp. 310-311.

over een nederig lichaam (*corpus humile*) en een vernederd lichaam (*corpus abiectum*).¹⁹⁶ En met Paulus heeft hij het over een lichaam vóór de opstanding dat sterfelijk (*mortale corpus*) en vergankelijk (*corpus corruptibile*) is en daarom eerst onderworpen zal moeten worden aan de fysieke dood, in tegenstelling tot de ziel.¹⁹⁷ Door de dood wordt een scheiding aangebracht tussen het lichaam en de ziel. De onsterfelijke ziel migreert na het sterven uit het lichaam, ze behoudt daarbij haar eigen essentie. Er blijft een 'ontziend' lichaam over.¹⁹⁸ De reformator verwerpt de overtuiging die een leven na de dood bestrijdt, en dus het einde van het lichaam ook ziet als het einde van de ziel.¹⁹⁹ De dood is voor Calvijn niet het einde van het menselijke bestaan.²⁰⁰ Hij ziet de dood als een tijdelijke fase (*status intermedius*), waarin het lichaam 'slaapt' tot aan de dag van de laatste opstanding.²⁰¹ Calvijn stelt daarom dat de begraafplaatsen ook wel 'slaapplaatsen' (*coemeteria*) worden genoemd.²⁰²

¹⁹⁶ Calvin, *Institutie*, 3.25.4; OS 4, 437: Ut *corpus nostrum abiectum* (inquit) conforme reddat corpori claritatis suae, secundum operationem virtutis suae, qua potest sibi subiicere omnia. (cursivering KM).

¹⁹⁷ Calvin, *Institutie*, 3.25.8; OS 4, 450-451 en 1.15.2; OS 3, 178: Nam dum mortalis vocatur totus homo, non ideo morti subiicitur anima. Quistorp, *Last Things*, p. 183. Schreiner, *The Theater*, p. 99.

¹⁹⁸ Calvin, *Institutie*, 3.25.6; CO 4, 441-442.

¹⁹⁹ Calvin, *Institutie*, 3.25.8; OS 4, 449-450.

²⁰⁰ Calvin, *Institutie*, 3.25.6; OS 4, 441-442 en 1.15.2; OS 3, 177-178. Van Wyk, *Eschatology*, p. 197.

²⁰¹ Calvin, *Institutie*, 3.25.6; OS 4, 441-442. Schreiner, *The Theater*, p. 99.

²⁰² Calvin, *Institutie*, 3.25.8; OS 4, 449.

4.1.3 De mens na de herschepping

885 Voor Calvijn staan er bij de opstanding van de mens twee onderwerpen centraal, namelijk de opstanding van het lichaam en de onsterfelijkheid van de ziel. In hoofdstuk III.25 van de *Institutie* legt Calvijn de nadruk vooral op de opstanding van het lichaam (*resurrectio carnis*) en in mindere mate op de ziel, waar hij in zijn *Psychopannychia* juist wel uitgebreid op ingaat (zie § 3.4). Calvijn maakt in zijn leer over de laatste opstanding onderscheid tussen het lot van

890 de uitverkorene (*electus* of *pius*): ‘hij die in Christus is gestorven’ en de verworpene (*reprobatus* of *maledictus*): ‘hij die zonder Christus is gestorven’.²⁰³ Omdat Calvijns denken sterk gericht is op het doorbreken van Gods rijk, heeft hij moeite met de herrijzenis van de goddelozen.²⁰⁴ Toch wil hij ook proberen om hun onheil te doorgronden, ook al ligt zijn eigenlijke focus op het heil van de uitverkorenen.²⁰⁵ Omdat dit onderscheid consequenties heeft voor het beeld van

895 de mens na de herschepping, wordt hier allereerst het perspectief voor de uitverkoren mens behandeld (zie § 4.1.3.1), gevolgd door het perspectief voor de verworpen mens (zie § 4.1.3.2).

4.1.3.1 De gelovige mens

De reformator geeft aan er wars van te zijn om meer te zeggen over de modaliteiten van de opstanding, dan dat de Schrift hem toestaat.²⁰⁶ De vraag is nu wat Calvijn als het doel van de opstanding ziet. Volgens hem zal de gelovige bij de opstanding deelgenoot worden aan Gods natuur (2 Petrus 1:4), omdat God dan zal worden verheerlijkt in al Zijn gelovigen.²⁰⁷ Bij de laatste opstanding zal God alles in allen zijn.²⁰⁸ De gelovige ontvangt dan een gezegende onsterfelijkheid en een eeuwigdurende gelukzaligheid.²⁰⁹ Deze oneindige heerlijkheid is voor

905 de mens nu nog niet (goed) te doorgronden.²¹⁰

De opstanding van het lichaam werd in de tijd van Calvijn maar door weinigen erkend. Blijkbaar is de leer van de opstanding zo moeilijk dat de mensen er met hun verstand niet goed bij kunnen. H. Quistorp typeert de opstanding dan ook als een paradoxale gebeurtenis, omdat het botst met de menselijke rede die het concept van de opwekking van een ‘rotte lichaam’

910 in een nieuwe en hogere staat niet kan onderschrijven.²¹¹ Toch reikt de heilige Schrift hulpmiddelen aan om het geloof deze hindernis te boven te laten komen. Het eerste

²⁰³ Calvin, *Institutie*, 3.25.5; OS 4, 440: tota Scriptura clamat finem nullum forea nec *electorum* beatitudini nec *reprobatorum* supplicio. (cursivering KM).

²⁰⁴ Calvin, *Institutie*, 3.25.9; OS 4, 451: Sed hic difficilior quaestio exoritur, Quo iure communis sit impiis et a Deo maledictis resurrectio, quae singulare est Christi beneficium.

²⁰⁵ Leppin, ‘Eschatologie’, pp. 406-407.

²⁰⁶ M. Vial, *John Calvin: An introduction to his theological thought*. Genève: Labor et Fides, 2009. p. 120.

²⁰⁷ Calvin, *Institutie*, 3.25.10; OS 4, 453: Quia glorificabitur in omnibus sanctis suis, et admirabilis fiet in iis qui crediderunt.

²⁰⁸ Calvin, *Institutie*, 3.25.12; OS 4, 456: quo magis sunt timidi in hoc mundo, urgere, ut cruce oneratos ad properandum incitet, donec sit ipse omnia in omnibus. Van Wyk, *Eschatology*, p. 199.

²⁰⁹ Calvin, *Institutie*, 3.25.10; OS 4, 453.

²¹⁰ Calvin, *Institutie*, 3.25.10, OS 4, 453-454. Leppin, ‘Eschatologie’ pp. 406-407.

²¹¹ Quistorp, *Last Things*, pp. 130-131.

hulpmiddel is voor Calvijn gelegen in de analogie met Christus' opstanding, het andere in de ondoorgrondelijke macht van God, die Zijn almacht heeft bewezen door de *transfiguratie* van het lichaam van Jezus Christus.²¹² Calvijn stelt daarnaast in zijn commentaar op de brief aan
915 de Filippenzen dat als het denkbaar is dat God alles uit het niets heeft geschapen (*creatio ex nihilo*), dat dan ook de opstanding uit de dood (*resurrectio mortuorum*) geloofwaardig zou moeten zijn.²¹³

Wanneer Calvijn nader ingaat op de opstanding van het lichaam, is dat voor hem ook een reden om *lopende* dwalingen te weerleggen.²¹⁴ Eén van de dwaalleren is het Manicheïsme,
920 een gnostische beweging binnen het christendom, die het lichaam beschouwde als anti-spiritueel en daarom niet waardig achtte voor de opstanding.²¹⁵ De aanhangers van deze stroming konden niet geloven dat wanneer iets door de zonde besmet zou zijn, dit door God weer gereinigd zou kunnen worden. Maar Calvijn is daar faliekant op tegen en stelt:

925 Wat ik nu alleen wil duidelijk maken is dat alles wat nu in ons de hemel onwaardig is, de opstanding niet in de weg staat.²¹⁶

Calvijn erkent wel dat het moeilijk te geloven is dat het lichaam van de mens bij de opstanding weer zal verrijzen, ondanks dat het geheel verteerd zal zijn.²¹⁷ Maar voor hem staat vast dat de dood zijn oorsprong vindt in de zondeval en dus is het een onvoorziene eigenschap van
930 het lichaam. Daarom zal het lichaam van de mens bij diens overlijden niet definitief worden verwijderd, maar het sterfelijke lichaam zal eenmaal worden veranderd, dankzij de vernieuwing die in Christus is bewerkstelligd.²¹⁸ Dus het bederfelijke lichaam van de mens zal na de dood niet verdwijnen, maar het zal alleen zijn bederfelijkheid afleggen en met onbederfelijkheid worden bekleed, omwille van de laatste opstanding.²¹⁹ Zo geldt dit ook voor de sterfelijkheid,
935 welke afgelegd moet worden om de onsterfelijkheid aan te doen, waarmee Calvijn de visie van Paulus volgt.²²⁰ Calvijn ziet het lichaam, evenals de ziel, als eigendom van God en dus maakt God hier aanspraak op, bovenal omdat het lichaam door God tot een tempel voor Hem is gewijd en bovendien behoort het tot het lichaam van Christus (1 Korinthe 3:16). Daarom is het

²¹² Calvin, *Institutie*, 3.25.4; OS 4, 437: Quod diximus in probanda resurrectione sensus nostros oportere dirigi ad immensam Dei potentiam, hoc breviter docet Paulus, Ut corpus nostrum abiectum (inquit) conforme reddat corpori claritatis suae, secundum operationem virtutis suae, qua potest sibi subiicere omnia. Quistorp, *Last Things*, p. 131.

²¹³ Calvin, *Commentary on Philippians*, 3.21; CO 52, 56-57: Quum autem nobis in mentem venit, Deum, qui omnia creavit ex nihilo.

²¹⁴ Miles, 'Anthropology', p. 319.

²¹⁵ Calvin, *Institutie*, 3.25.7; OS 4, 443-444. Quistorp, *Last Things*, p. 133.

²¹⁶ Calvin, *Institutie*, 3.25.7; OS 4, 445: Tantum ostendo, quicquid nunc caelo indignum in nobis est, resurrectioni non obstare.

²¹⁷ Calvin, *Institutie*, 3.25.8; OS 4, 448: Qua ratione impulsus ita sentiunt, nisi quia incredibile illis videtur, cadaver tam longa putredine consumptum posse in pristinum statum redire? Miles, 'Anthropology', p. 320.

²¹⁸ Calvin, *Institutie*, 3.25.7; OS 4, 447: Nam si mors, quae originem habet a lapsu hominis, accidentaliter est: instauratio, quam attulit Christus, ad idem illud corpus pertinet quod mortale esse coepit.

²¹⁹ Calvin, *Institutie*, 3.25.8; OS 4, 448: Corpus ergo corruptibile, ut suscitetur, non peribit nec evanescet: sed induet, deposita corruptione, incorruptionem.

²²⁰ Calvin, *Institutie*, 3.25.8; OS 4, 448: 270-271.

volgens de reformator volstrekt ongerijmd wanneer het aardse lichaam zonder enige hoop op opstanding tot een eeuwigdurende verrotting zou overgaan.²²¹ God zou zich een hopeloos verval van die tempel nooit permitteren.²²² Calvin neemt expliciet stelling tegen de misvatting dat de mens in het hiernamaals een nieuw lichaam zal krijgen; het zou ongepast zijn om te suggereren dat de gelovige een nieuw opstandingslichaam zou ontvangen, want dit zou een minachting impliceren van het oorspronkelijke lichaam.²²³ Voor Calvin staat daarom vast dat de toekomstige glorie van de herschepping gericht is op het herstel van de oorspronkelijke onsterfelijkheid en zondeloosheid.²²⁴

Calvin benadrukt dat wanneer het lichaam van de mens eenmaal wordt opgewekt bij de opstanding, het dan zal opstaan in hetzelfde vlees als vóór diens sterven.²²⁵ God zal bij de opstanding dus geen nieuw, vervangend lichaam maken van nieuwe materie, maar hij zal de mens uit het graf 'tevoorschijn roepen'.²²⁶ Voor Calvin is het alsof het gestorven lichaam wacht op Gods bevel om terug te keren tot de levenskracht die het is kwijtgeraakt.²²⁷

God zal de mens laten herrijzen met een opstandingslichaam dat naar zijn wezen (*substantia*) hetzelfde is als zijn oorspronkelijke lichaam.²²⁸ De substantie van het lichaam zal gelijk blijven, maar de hoedanigheid of de kwaliteit (*qualitas*) van het lichaam zal veranderen.²²⁹ Calvin volgt hierin de oude traditie van de kerk en in het bijzonder de leer van Augustinus, die onderscheid maakte tussen de *substantie* en *kwaliteit* van het lichaam.²³⁰ Toch lijkt er een bepaalde ambiguïteit te bestaan in Calvijns dogma van de opstanding. Hij stelt dat God bij de opstanding geen *nieuw* mens zal maken van nieuwe materie, wat inhoudt dat het opstandingslichaam geen *nieuw* lichaam zal zijn. Toch kan het voorkomen dat het oude lichaam volledig verteerd of verbrand wordt, wat impliceert dat het vergane lichaam bij de laatste opstanding op z'n minst moet worden 'teruggewonnen' of worden vernieuwd.²³¹ Het lijkt er dus op dat de mens wél een 'nieuw' lichaam zal krijgen, maar naar het oorspronkelijke ontwerp en dat dit lichaam dus geen nieuw *ontwerp* zal zijn. Dus de *essentie* van het lichaam blijft behouden, maar wel zal er nieuw (bouw)materiaal nodig zijn, om het oorspronkelijk ontwerp van het lichaam te kunnen herstellen. Dus de betekenis van het begrip *substantia* is in deze context essentieel. Toch

²²¹ Calvin, *Institutie*, 3.25.7; OS 4, 447.

²²² Calvin, *Institutie*, 3.25.7; OS 4, 447. Vorster, *Antropology*, p. 52.

²²³ Vial, *Calvin*, p. 120.

²²⁴ Quistorp, *Last Things*, p. 182.

²²⁵ Vorster, *Antropology*, p. 52:

²²⁶ Calvin, *Institutie*, 3.25.7; OS 4, 446-447: quando non ex quatuor elementis novam materiam ad conflandos homines, sed ex sepulchris mortuos evocat. Schreiner, *The Theater*, p. 100.

²²⁷ Calvin, *Institutie*, 3.25.7; OS 4, 447: An dicemus animas in sepulchris quiescere, ut illinc Christum exaudiant? ac non potius ad eius imperium corpora in vigorem a quo exciderant reditura?

²²⁸ Calvin, *Institutie*, 3.25.8; OS 4, 450: quanquam retinebimus substantiam corporis, mutationem fore docet: ut longe praestantior sit conditio.

²²⁹ Calvin, *Institutie*, 3.25.8; OS 4, 449: Primo tenendum est quod diximus, nos in eadem quam gestamus carne resurrecturos quoad substantiam: sed qualitatem aliam fore.

²³⁰ Quistorp, *Last Thing*, pp. 137-138. Leppin, 'Eschatologie' pp. 406-407.

²³¹ Schreiner, *Last Things*, p. 100.

wordt deze zienswijze door Quistorp tegengesproken wanneer hij stelt dat het bij Calvijn juist geen kwestie zou zijn van een creatie van een geheel nieuwe mens:

970 Aangezien God over alle elementen kan beschikken zoals Hij wil, zal geen moeilijkheid Hem
ervan weerhouden de aarde, de wateren en het vuur te bevelen om alles terug te geven wat
door hen verteerd lijkt.²³²

Quistorp merkt nog op dat ondanks alle analogieën de opstanding bovenal een onvergelijkbaar wonder zal zijn.²³³ Dus de substantie van het lichaam blijft volgens Calvijn behouden, maar kwalitatief zal het lichaam anders zijn, het karakter en de capaciteiten zullen veranderen.

975 Calvijn baseert deze zienswijze op de opstanding van Christus. Het opstandingslichaam van Christus is hetzelfde als het lichaam dat werd gekruisigd, wat zichtbaar was aan de tekenen van de wonden. Toch is het opstandingslichaam van Christus versierd met nieuwe eigenschappen en capaciteiten die in het oorspronkelijke lichaam niet aanwezig waren, *alsof* Zijn verheerlijkte lichaam een compleet ander lichaam was.²³⁴ Dus de staat van het

980 opstandingslichaam van de mens zal volgens Calvijn ook voortreffelijker worden dan het oorspronkelijke lichaam,²³⁵ dat zichtbaar wordt in een herstel van alle lichamelijke gebreken, in een onvergankelijkheid van het lichaam en in een hereniging met de ziel.²³⁶ Dit houdt in dat het nieuwe leven eeuwig zal zijn in een opstandingslichaam dat nooit meer zal vergaan. De reformator lijkt te impliceren dat Gods kinderen na hun opstanding in een onvergelijkbare

985 overvloed niets meer nodig zullen hebben. Zij zullen daarom net als de engelen vanwege hun eeuwige gelukzaligheid niet eten.²³⁷ Deze zienswijze lijkt tegenstrijdig te zijn aan Calvijns beeld dat de opstanding van de mens vergelijkbaar zal zijn met het verheerlijkte opstandingslichaam van Christus.²³⁸ De heilige Schrift lijkt te stellen (Lukas 24:39-41) dat Jezus bij de verschijning aan de elf apostelen om iets te eten vroeg en toen een stuk van een gebakken vis en honing

990 at. Mogelijk dat Jezus zijn discipelen ervan wilde overtuigen dat Hij werkelijk en lichamenlijk was opgestaan, maar dat het eten voor hem geen noodzakelijkheid zou zijn geweest.

²³² Calvin, *Institutie*, 3.25.8; OS 4, 450: Quoniam vero elementa Deus omnia praesto habet ad suum nutum, nulla eum difficultas impedit quominus et terrae et aquis et igni imperet, ut quod videtur ab illis consumptum reddant.

²³³ Calvin, *Institutie*, 3.25.7; OS 4, 446. Quistorp, *Last Things*, pp. 138-139. Leppin, 'Eschatologie', pp. 407-408.

²³⁴ Calvin, *Institutie*, 3.25.8; OS 4, 449: sicuti quum eadem Christi caro quae in victimam oblata fuerat, suscitata fuerit, aliis tamen dotibus excelluit acsi alia prorsus foret. Quistorp, *Last Things*, pp. 137-138.

²³⁵ Calvin, *Institutie*, 3.25.8; OS 4, 450: quanquam retinebimus substantiam corporis, mutationem fore docet: ut longe praestantior sit conditio.

²³⁶ Leppin, 'Eschatologie', p. 408.

²³⁷ Calvin, *Institutie*, 3.25.11; OS 4, 454: Ego autem respondeo, in ipso aspectu tantam fore amoenitatem, tantam sine usu suavitatem in sola notitia, ut haec foelicitas omnia quibus nunc iuamur. Quistorp, *Last Things*, p. 185.

²³⁸ Calvin, *Institutie*, 3.25.8; OS 4, 449.

4.1.3.2 De ongelovige mens.

995 Wanneer de ongelovige mens sterft, zal ook bij hem de ziel het lichaam verlaten. Volgens Calvin wordt de ziel in de tussenperiode in 'ketenen gebonden' gehouden, in afwachting van zijn definitieve, verschrikkelijke veroordeling,²³⁹ in tegenstelling tot de ziel van de gelovige mens, die dan ter bewaring aan Christus wordt gegeven, waar zij in gelukzalige blijdschap uitziet naar het genot van de beloofde heerlijkheid.²⁴⁰

1000 Het is volgens Calvin zinloos om de tijdelijke verblijfplaats van de ziel te willen achterhalen.²⁴¹ Ook al heeft Calvin moeite met een herrijzenis van de goddeloze uit de dood, toch erkent hij dat ook de verworpen mens zal opstaan ten oordeel,²⁴² want Christus zal wederkomen om de schapen van de bokken te scheiden (Mattheüs 25:32).²⁴³ Het opstandingslichaam van de verworpen mens zal ook een verandering of *transformatie* ondergaan, maar hij zal niet gekleed

1005 worden met een verheerlijkt lichaam.²⁴⁴ Het lot dat de goddeloze wacht na de opstanding is volgens Calvin echter zo zwaar, dat hier alleen maar metaforisch over gesproken kan worden. De beschrijving die Calvin hieraan geeft, zoals: "duisternis, gewezen en tandengeknars, onuitblusselijk vuur, en een worm die onophoudelijk aan het hart knaagt",²⁴⁵ zijn slechts beelden die de immense verwijdering tot God weergeven. Leppin stelt dat volgens Calvin het

1010 ultieme doel is dat God alles in allen zal zijn (1 Korinthe 15:28). Hieruit leidt hij voorzichtig af dat de consequentie zou kunnen zijn dat de goddeloze, die dus ver van God afstaat, er eenvoudig weg niet meer zal zijn.²⁴⁶ Deze visie grenst aan het *annihilationisme*, waarbij de goddeloze na zijn dood vernietigd zal worden om niet eeuwig te hoeven lijden in de hel. Toch is deze zienwijze niet in lijn met Calvijns visie, want volgens Calvin zou het:

1015

een lichte straf zijn om door de dood weggenomen te worden, als zij niet, om te boeten voor hun opstand en verzet, voor de rechter gebracht zouden worden wiens wraak zij zonder eind of maat over zich afgeroepen hebben.²⁴⁷

1020

²³⁹ Calvin, *Institutie*, 3.25.6; OS 4, 442. Reprobis vero eandem esse sortem dubium non est quam ludas Diabolis assignat, vincitos catenis teneri, donec ad supplicium cui addicti sunt trahantur. Quistorp, *Last Things*, p. 81.

²⁴⁰ Quistorp, *Last Things*, p. 143.

²⁴¹ Calvin, *Institutie*, 3.25.6; OS 4, 442.

²⁴² Calvin, *Institutie*, 3.25.9; OS 4, 451.

²⁴³ Calvin, *Institutie*, 3.25.9; OS 4, 451: Manet tamen illud fixum, aliam fore iudicii, aliam vitae resurrectionem, et Christum venturum ut segreget agnos ab hoedis.

²⁴⁴ Quistorp, *Last Things*, p. 145.

²⁴⁵ Calvin, *Institutie*, 3.25.12; OS 4, 455: Porro quia divinae in reprobos ultionis gravitatem nulla descriptio aequare potest, per res corporeas eorum tormenta et cruciatus nobis figurantur: nempe per tenebras, fletum, et stridorem dentium ignem inextinguibilem vermem sine fine cor arrodentem.

²⁴⁶ Leppin, 'Eschatologie', pp. 406-407.

²⁴⁷ Calvin, *Institutie*, 3.25.9; OS 4, 451: Levis enim esset poena, morte absumi, nisi poenas suae contumaciae daturi coram iudice sisterentur, cuius in se vindictam sine fine et modo provocarunt.

4.1.4 Evaluatie

Calvijns beeld van de postlapsarische mens op basis van de eerste twee boeken van de *Institutie* concentreert zich vooral op ziel van de mens, terwijl hij in het (25^e hoofdstuk van het) derde boek een sterker accent legt op het fysieke aspect van de mens, waarmee Calvijns antropologische visie op de mens vóór de herschepping wordt gecompleteerd. In grote lijnen heeft de reformator geen optimistisch beeld van de mens *post lapsus*, omdat de mens zichzelf door de zondeval heeft geruïneerd, wat doorwerkt in zowel het lichaam als de ziel. Toch blijkt God in Zijn genade de verdorvenheid van de mens te beteugelen. Soms lichten in de *homo peccator* nog kleine vonkjies op als residue tekenen van de oorspronkelijke staat van de mens.²⁴⁸

Calvijn ziet de dood als een tijdelijke fase (*status intermedius*), waarbij de ziel het *gevangenhuis* van het aardse lichaam verlaat. Het 'ontzielde' lichaam blijft 'slapen' tot aan de dag van de laatste opstanding.²⁴⁹ De ziel van de gelovige wordt ter bewaring aan Christus gegeven en de ziel van de ongelovige wordt 'geboeid in ketenen' gevangengehouden; beide in afwachting van hun definitieve bestemming.²⁵⁰

Bij de wederkomst van Christus zullen alle gestorvenen opstaan, want er is zowel een opstanding ten leven als een opstanding ten oordeel.²⁵¹ God zal de oorspronkelijke mens laten herrijzen met een opstandingslichaam dat naar zijn wezen (*substantia*) hetzelfde is als zijn oorspronkelijke lichaam, maar de hoedanigheid of de kwaliteit (*qualitas*) van het lichaam zal veranderen.²⁵² Het herstelde lichaam zal worden herenigd met de ziel. Zij zal onvergankelijk en onsterfelijk zijn, waarbij alleen het opstandingslichaam van de gelovige verheerlijkt zal zijn, gelijkvormig aan het opstandingslichaam van Christus.

Op basis van Calvijns *Institutie* (1559) zijn er verschillende vormen van (dis)continuïteit tussen de mens vóór en na de herschepping te bepalen:

1. Allereerst is er een expliciete vorm van *continuïteit* te zien tussen het oorspronkelijke lichaam en het opstandingslichaam. Voor Calvijn is het ondenkbaar dat de ziel na de herschepping bekleed zal worden met een nieuw en ander lichaam, want het oude lichaam zal worden opgewekt.²⁵³ Bij zijn herrijzenis krijgt de mens een opstandingslichaam dat naar zijn *wezen* of *substantie* hetzelfde is als zijn oorspronkelijke lichaam.²⁵⁴

²⁴⁸ Calvin, *Institutie*, 2.2.12; OS 3, 255.

²⁴⁹ Calvin, *Institutie*, 3.25.6; OS 4, 441-442.

²⁵⁰ Calvin, *Institutie*, 3.25.6; OS 4, 442.

²⁵¹ Calvin, *Institutie*, 3.25.9; OS 4, 451.

²⁵² Calvin, *Institutie*, 3.25.8; OS 4, 449-450.

²⁵³ Calvin, *Institutie*, 3.25.7; OS 4, 443-444.

²⁵⁴ Calvin, *Institutie*, 3.25.8; OS 4, 450.

- 1055 2. V. Leppin wijst nog op een andere, aangrenzende vorm van continuïteit die terug te vinden is in de *Institutie*. Volgens hem is de nadruk van Calvijn op de fysieke opstanding een expressie van de overtuiging dat het hierbij gaat om een voltooiing van de schepping, waarbij God zich manifesteert als de auteur van het leven (*vitae auctorem*).²⁵⁵ Daarbij zal in de mens na de herschepping het Godsbeeld, dat met de menselijke geest verbonden is, tot zijn ware bestemming komen.²⁵⁶
- 1060 3. Een laatste vorm van continuïteit die hier wordt aangehaald is een onderbroken continuïteit. Wanneer de mens sterft, dan migreert de ziel uit haar aardse *tabernakel*. De ziel verblijft dan op een niet nader te bepalen plaats, in afwachting van haar definitieve bestemming. Bij de opstanding wordt de ziel weer herenigd met het herstelde lichaam en al die tijd heeft de ziel haar *wezen* of *essentie* behouden.²⁵⁷
- 1065 4. Een duidelijke vorm van discontinuïteit in Calvijns werk is dat het opstandingslichaam van de mens dan wel zal bestaan uit dezelfde substantie als het oorspronkelijke lichaam, maar dat de *hoedanigheid* of *kwaliteit* ervan anders zal zijn. Het opstandingslichaam zal ontdaan zijn van zijn oorspronkelijke gebreken en het zal met andere gaven versierd zijn.²⁵⁸ Wat de precieze implicaties zijn voor het opstandingslichaam van de ongelovige is niet helder geworden in dit onderzoek.

²⁵⁵ Calvin, *Institutie*, 3.25.4; OS 4, 438.

²⁵⁶ Calvin, *Institutie*, 3.25.6; OS 4, 442. Leppin, 'Eschatologie', p. 407.

²⁵⁷ Calvin, *Institutie*, 3.25.6; OS 4, 441-442.

²⁵⁸ Calvin, *Institutie*, 3.25.8; OS 4, 449-450.

4.2 COMMENTARIUS IN EPISTOLAM PAULI AD CORINTHIOS I,²⁵⁹ CAPUT XV

1070 4.2.1 Inleiding

Van de vele commentaren die Calvijn in zijn leven heeft geschreven op de Bijbelse geschriften, is hij begonnen met de brieven van Paulus, omdat deze Bijbelboeken voor hem de belangrijkste waren om te kennen.²⁶⁰ Zijn eerste commentaar was op de brief aan de Romeinen, hetwelk gepubliceerd werd door uitgever W. Rihel in Straatsburg, in het jaar 1540.

1075 Hij zag deze brief als een compendium, waarin alle fundamentele, christelijke doctrines waren opgenomen.²⁶¹ De inhoud is waarschijnlijk grotendeels gebaseerd op een door hem in de voorafgaande jaren gegeven collegeserie over de Romeinenbrief.²⁶² Het duurde vervolgens

1080 maar liefst zes jaar voordat zijn tweede commentaar op de eerste brief aan de Korintiërs werd uitgegeven door diezelfde uitgever. Hij droeg het commentaar op aan de Vlaamse edelman J. de

1085 Bourgogne.²⁶³ Deze relatief lange periode is waarschijnlijk veroorzaakt door de overweldigende werkdruk als gevolg van de pastorale roeping die Calvijn ervoer in Genève. Maar ook zijn inspanningen om de kerkhervorming in deze stad te bestendigen,

1085 eisten zijn beperkt beschikbare tijd op, wat in combinatie met zijn achterblijvende gezondheid niet bevorderlijk was voor zijn productiviteit als auteur.²⁶⁴ Hij schreef het commentaar in 1547 in

1090 het Latijn om de kerkelijke beroepsklasse te bedienen, gevolgd door een Franse vertaling, welke werd uitgegeven door J. Gerard in

Genève, met als doel om de bredere geloofsgemeenschap te voorzien in hun *geestelijke* behoeften.²⁶⁵ Calvijn werkte aan zijn tweede commentaar in de periode dat hij ook terugkeerde naar Genève. Bij zijn terugkeer overviel hem een bezorgdheid over de kwaliteit die de predikanten leverden als gevolg van een gebrekkige scholing, maar ook omdat een deel van hen zich mengde in een lokaal, politiek conflict. Deze (pastorale en politieke) omstandigheden

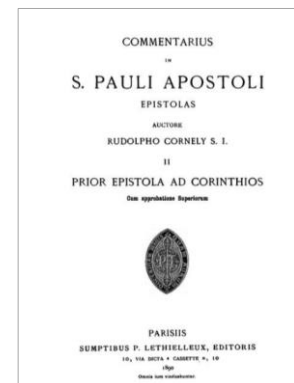

Fig 4. Titelpagina van het Commentaar op de eerste Korinthebrief (1547). Bron: <https://archive.org/details/commentariusins00corngoog/page/n9/mode/2up>

²⁵⁹ Voor de Engelse vertaling is gebruik gemaakt van: J. Calvin, *on the epistles of Paul the apostle to the Corinthians I*, Grand Rapids: Eerdmans, 1948. (Afkort als Comm. Cor.). Voor de Nederlandse vertaling is gebruik gemaakt van: J. Calvijn, *Calvijns commentaren op de zendbrieven aan de Romeinen, 2 aan Korinthe*, Middelburg, Stichting de Gihonbron, 2021, vertaald door A.M. Donner, <https://theologienet.nl/bestanden/calvijn-bijbelverklaring-romeinen-1-2-korinthe.pdf> (d.d. 30 maart 2023). De citaten in het Latijn zijn afkomstig van: E. Cunitz, J-W Baum en E.W.E. Reuss (eds.). Joannis Calvini, *opera quae supersunt omnia*. Brunsvigae : C.A. Schwetschke, 1863. (Corpus reformatorum), <https://archive-ouverte.unige.ch/unige:650> (d.d. 1 april 2023)

²⁶⁰ R.W. Holder, 'Calvin as Commentator on the Pauline Epistles', in: D.K. McKim (Ed.), *Calvin and the Bible*, Cambridge: Cambridge University Press, 2006, p. 224.

²⁶¹ R.A. Blacketer, 'Commentaren en voorwoorden', in: H.J. Selderhuis (Red.), *Calvijn Handboek*, Kampen: Uitgeverij Kok, p. 218.

²⁶² De Greef, *Calvijn*, p. 113.

²⁶³ Blacketer, 'Commentaren', p. 218. De Greef, *Calvijn*, p. 115. CO 12, 258-60.

²⁶⁴ T.H.L. Parker, *Calvin's New Testament Commentaries*, Edinburgh: T. & T. Clark, 1993, pp. 17–19. Blacketer, 'Commentaren', p. 218.

²⁶⁵ Holder, 'Pauline epistles', pp. 227-228.

1095 lijken invloed te hebben gehad op de inhoud van Calvijns commentaar. R.W. Holder suggereert dat sommige pastorale adviezen in Calvijns commentaar op de eerste Korinthebrief polemisch van aard zouden kunnen zijn om indirect de recalcitrante collega's aan te spreken op de noodzakelijke eenheid binnen het lichaam van predikanten binnen de kerk.²⁶⁶

1100 Calvijn begint zijn commentaar met een voor hem kenmerkende manier om allereerst het 'thema van de *Paulinische* brief' in kaart te brengen. Hij merkt op dat het leven in 'rijke en commerciële steden', zoals Korinthe, bijzondere gevaren meebrengt, wat de vraag oproept in hoeverre de reformator Korinthe wil presenteren als een analogie voor de stad Genève in zijn tijd. Korinthe was doordrongen van een valse leer, welke verkondigd was door valse profeten die zich in deze stad hadden gevestigd. Calvijn pakt vervolgens het spoor op van Paulus' betoog, waarna hij de opeenvolgende hoofdstukken becommentarieert.²⁶⁷ In het commentaar zijn een aantal typische kenmerken van Calvijns manier van interpreteren te zien. Eén van deze kenmerken is dat hij een groot belang hecht aan de rol van parafrasering, met als doel om de tekst op te helderen door middel van tekstuele herformulering. Daarnaast toont Calvijn zich meester in het gebruik van metaforen en verbeelding. Verder zien we in dit commentaar een overmaat aan pastorale adviezen, wat vooral opvalt tegen de achtergrond van zijn vorige commentaar op de brief aan de Romeinen. Deze insteek is waarschijnlijk toe te schrijven aan zijn missie om de pastorale praktijk te hervormen van degenen die gewijd zijn om in Genève te dienen. Ten slotte valt op dat Calvijn een canonieke lezer is die de tekst uit de Korinthebrief naast andere Bijbelteksten leest, op zoek naar harmonisering of verklaring van de verschillen tussen de teksten of het (anders) belichten van de betreffende tekst in de Korinthebrief.²⁶⁸

4.2.2 *De mens vóór de herschepping*

1120 In het 15^e hoofdstuk van de eerste Korinthebrief staan de opstanding van Christus en de implicaties daarvan centraal.²⁶⁹ In zijn commentaar op het gedeelte dat centraal staat in dit scriptieonderzoek geeft Calvijn aan dat de vraag hoe de doden opgewekt zullen worden (1 Korinthe 15:35) een levend en discutabel onderwerp is. Blijkbaar stuitte dit geloofsartikel ook in de tijd van de reformator nog op onbegrip en vragen. De doctrine van de opstanding riep bij mensen gevoelens op van fantasie of absurditeit.²⁷⁰

1125 Het beeld dat Calvijn heeft van de mens vóór de herschepping is niet positief. Met de woorden van Paulus omschrijft hij het lichaam van de mens vóór de opstanding als een 'nederig

²⁶⁶ Holder, 'Pauline epistles', p. 237.

²⁶⁷ M. Allen, 'John Calvin's Reading of the Corinthians Epistles', in: M. Allen & J.A. Linebaugh (Eds), *Reformation Readings of Paul: Explorations in History and Exegesis*, Downers Grove (IL): IVP Academic, 2015, pp. 79-80.

²⁶⁸ Allen, *Corinthians Epistles*, pp. 80-81.

²⁶⁹ Allen, *Corinthians Epistles*, p. 79.

²⁷⁰ Calvin, *Comm. Cor.*, 15:35; CO 49, 555-556.

lichaam'.²⁷¹ Calvijn vindt voor zijn visie op de postlapsarische mens aansluiting bij de apostel, die stelt dat het lichaam nu nog onderhevig is aan sterfelijkheid en schande.²⁷² De natuur van de mens is nu nog vergankelijk (*corruptibile*) en daarmee niet geschikt om toegelaten te worden tot het koninkrijk van God.²⁷³ Volgens de reformator kon Paulus niet op elk bijzonder aspect van het lichaam ingaan, daarom heeft de apostel ervoor gekozen alles samen te vatten in één woord, namelijk dat het lichaam nu nog *vleselijk* is (*corpus animale*),²⁷⁴ dat wil zeggen dat dit lichaam levend gemaakt wordt door de ziel (*anima*). Daarom is er bij de mens vóór de herschepping sprake van een 'ziellijk' of 'bezield' lichaam, met een *ziel* of *levensadem* die noodzakelijk is voor het bestaan.²⁷⁵ De ziel ziet Calvijn hier als *de beweging* van het leven (i.e. de *vitale beweging* of de essentie van het leven of het *wezenlijke leven*).²⁷⁶ Het eigenaardige van de ziel is volgens Calvijn dat ze een onsterfelijke *essentie* heeft.²⁷⁷ De reformator heeft bepaald geen hoge dunk van de (kracht van de) ziel, want het feit dat het lichaam tot leven is gewekt en dat het leven in stand wordt gehouden, wordt bewerkstelligd door de tussenkomst van diverse 'ondersteunende' zaken, zoals drank, voedsel, kleding, slaap en andere soortgelijke dingen, wat de zwakte van de bezieling aan de dag legt.²⁷⁸ Dit lichaam vormt een beeld van de eerste Adam en draagt in zijn lichaam de oorzaak van de dood bij zich.²⁷⁹ Dus het vleselijke lichaam zal eenmaal sterven vanwege de zonde. Calvijn zegt in zijn commentaar op 1 Korinthe 15 indirect en impliciet dat de ziel bij de dood het lichaam van de mens zal verlaten.²⁸⁰ Hij gaat hierbij niet in op de status van de ziel in deze tussentoestand (*status intermedius*).

1130
1135
1140
1145

Toch stelt Calvijn zijn enigszins negatieve toonzetting over het postlapsarische mensbeeld bij voor de gelovige mens. Want ook al heeft de gelovige een levende ziel, toch wordt ook de levendmakende Geest van Christus over hem uitgegoten door de genade van de

²⁷¹ Calvin, *Comm. Cor.*, 3:18; CO 52, 54: qui transformabit *corpus* nostrum *humile*, ut sit conforme corpori suo glorioso. (cursivering KM).

²⁷² Calvin, *Comm. Cor.*, 15:43; CO 49, 557: Et nunc quidem *corpus* nostrum *mortalitati* et *ignominiae* subiectum. (cursivering KM).

²⁷³ Calvin, *Comm. Cor.*, 15:53; CO 49, 562: Natura igitur nostra, ut nunc corruptibilis et mortalis est, regni Dei capax non est. (cursivering KM).

²⁷⁴ Calvin, *Comm. Cor.*, 15:44; CO 49, 557: Quia singulas partes enumeratione exprimere non poterat, summam uno verbo complectitur, *corpus* nunc *animale* esse. (cursivering KM).

²⁷⁵ Calvin, *Comm. Cor.*, 15:44; CO 49, 557: Nunc anima est quae corpus vivificat, ne sit mortuum cadaver.

²⁷⁶ Calvin, *Comm. Cor.*, 15:45; CO 49, 558: Sed eo loco vel pro *motu vitali*, vel pro ipsa *vita essentiali* capitur. (cursivering KM).

²⁷⁷ Calvin, *Comm. Cor.*, 15:45; CO 49, 558: et aliquid tamen insit peculiare et proprium hominis animae, nempe *immortalis essentia*. (cursivering KM).

²⁷⁸ Calvin, *Comm. Cor.*, 15:44; CO 49, 557: Nam quod anima nunc corpus vivificat, id fit multis adminiculis intercedentibus : indigemus enim potu, cibo, vestitu, somno, et aliis similibus: unde vincitur animationis infirmitas.

²⁷⁹ Calvin, *Comm. Cor.*, 15:45; CO 49, 558: corpus quidem mortuum esse propter peccatum, et nos gestare in nobis mortis *materiam*. (cursivering KM).

²⁸⁰ Calvin, *Comm. Cor.*, 15:51; CO 49, 562: Non erit dormitio, quia anima non migrabit a corpore: sed erit subitus transitus a natura corruptibili in beatam immortalitatem. Dit citaat heeft betrekking op degene(n) die nog in leven zijn op het moment van de wederkomst.

wedergeboorte.²⁸¹ Deze levendmakende Geest is door Christus uit de hemel gegeven, om het
1150 leven hier op aarde door de wedergeboorte te vernieuwen en te verbeteren.²⁸² Vanaf deze
wedergeboorte begint de gelovige door een leven van heiliging in toenemende mate het beeld
van Christus te dragen, ook wel de hemelse Adam (*coelestis Adae*). Deze wedergeboorte is
louter geestelijk van aard.²⁸³ Samen met de ziel moet ook het lichaam eerst volledig hersteld
1155 worden om toegang te krijgen tot het rijk van Christus, maar dit proces zal zijn voltooiing pas
kennen bij de herschepping.²⁸⁴ De levendmakende Geest van Christus die in de gelovige mens
werkzaam is, zal ook eenmaal het lichaam opwekken uit de dood.²⁸⁵ Calvijn geeft bij zijn
commentaar op vers 51 aan dat de apostel hier uitsluitend spreekt over de gelovigen (*fideles*)
of uitverkorenen (*electi*). De vraag is hierbij of en hoe het lichaam van de ongelovigen
1160 opgewekt zal worden uit de dood. Calvijn erkent wel dat ook de goddelozen (*impii*) zullen
opstaan uit de dood en een verandering zullen ondergaan, maar hij licht dat verder niet toe in
zijn commentaar op 1 Korinthe 15. In zijn *Institutie* gaat hij wel dieper in op dit thema (zie §
4.1.3.2).

4.2.2 De mens na de herschepping

1165 Bij de opstanding zullen de doden uit het graf worden geroepen. Het lichaam van de
gestorvene zal 'vanuit de verrotting' (*ex putredine*) opstaan, zoals dit ook met het zaad
gebeurt.²⁸⁶ Het zal opstaan in hetzelfde vlees dat het heeft gedragen en het zal worden
hersteld tot zijn vroegere volmaaktheid, dat wil zeggen dat de *substantie* van het lichaam
(*substantiam corporis*) na de herschepping onveranderd zal blijven.²⁸⁷ De 'dorre beenderen en
1170 het stof' zullen hun vroegere verschijning (i.e. vorm en geest) weer aannemen.²⁸⁸ De
reformator was ervan overtuigd dat God het oorspronkelijk geschapen lichaam zal terugwinnen
en vernieuwen.²⁸⁹ Maar, zo zegt Calvijn, het lichaam zal een nieuwe *hoedanigheid* of *kwaliteit*
(*aliam qualitatem*) ontvangen, als een kleed om haar heen.²⁹⁰ De toekomstige *hoedanigheid*

²⁸¹ Calvin, *Comm. Cor.*, 15:45; CO 49, 558: Hinc vides nos habere animas viventes, quatenus homines sumus: sed perfusos esse vivifico *Christi spiritu* per gratiam regenerationis. (cursivering KM).

²⁸² Calvin, *Comm. Cor.*, 15:47; CO 49, 559: Christus autem e coelo spiritum vivificum nobis attulit, quo nos regeneret in vitam meliorem et terra sublimiorem.

²⁸³ Calvin, *Comm. Cor.*, 15:49; CO 49, 560: Nunc enim incipimus portare *imaginem Christi* et in dies magis ac magis in eam transformamur: sed ea imago in regeneratione *spirituali* consistit. (cursivering KM). Schreiner, *The Theater*, p. 100.

²⁸⁴ Calvin, *Comm. Cor.*, 15:49; CO 49, 560: *Tunc autem ad plenum instaura vitur, tam in corpore quam in anima: et perficietur quod nunc inchoatum est, adeoque re ipsa obtinebimus quod adhuc speramus.* (cursivering KM).

²⁸⁵ Calvin, *Comm. Cor.*, 15:45; CO 49, 558: sed spiritum Christi, qui eum excitavit a mortuis, in nobis quoque habitare: et illum esse vitam, ut nos quoque excitet aliquando a mortuis.

²⁸⁶ Calvin, *Comm. Cor.*, 15:37; CO 49, 556: quod mirum non sit ex putredine resurgere corpora, quum idem in semente contingat.

²⁸⁷ Calvin, *Comm. Cor.*, 15:39; CO 49, 556: eo significat, unam quidem esse substantiam, discrimin vero in qualitate.

²⁸⁸ Calvin, *Comm. Cor.*, 15:52; CO 49, 562: sed mortui quoque evocandi ex sepulcris: imo aridis ossibus et pulveri imperandum, ut recepta pristina forma receptoque spiritu.

²⁸⁹ Schreiner, *The Theater*, p. 100.

²⁹⁰ Calvin, *Comm. Cor.*, 15:53; CO 49, 563: ...quam gestamus carne resurrecturos, cui novam qualitatem tanquam vestimentum attribuit.

van het lichaam noemt Calvijn *Inspiratio*, ten opzichte van de huidige kwaliteit, dat hij omschrijft als *Animatio*. Het lichaam zal niet alleen worden hersteld, maar de staat die de mens krijgt toebedeeld door Christus zal de staat van de oorspronkelijke mens overtreffen.²⁹¹ En zoals ieder zaad zijn eigen lichaam voortbrengt, zo zal ook het lichaam van de mens opstaan in een andere *hoedanigheid*, want God zal het lichaam vernieuwen zoals Hij dat zelf wil, met daarbij onderscheid in *kwaliteit* van het opstandingslichaam.²⁹² Het hernieuwde lichaam zal onverderfelijk en daarmee onsterfelijk zijn.²⁹³

De lichamen van de mens na de herschepping zullen onderling in eer en heerlijkheid verschillen, maar het opstandingslichaam zal ook wezenlijk anders zijn dan het oorspronkelijke lichaam.²⁹⁴ Het *natuurlijke* lichaam (*animale*) zal bij de herschepping getransformeerd worden in een lichaam dat *geestelijk* (*spirituale*) van aard is, omdat het dan zijn levenskracht ontvangt van de levengevende Geest.²⁹⁵ Die levendmakende invloed zal volgens Calvijn voortreffelijker zijn dan die van de ziel,²⁹⁶ waardoor de ziel niet meer afhankelijk zal zijn van materiële noodzakelijkheden, zoals drank en voedsel. Het lichaam zal dan wel nog uit dezelfde *substantie* bestaan, want alleen de *kwaliteit* van het lichaam zal veranderen.²⁹⁷ Voor Calvijn betekent dit dat het idee van een *nieuw* lichaam bij de opstanding onjuist is, want naar analogie met Christus was het ook Zijn eigen lichaam dat opstond uit dood.²⁹⁸ Calvijn is scherp op dit onderscheid en hij waarschuwt voor speculaties over de vergeestelijking van de *substantie* van het lichaam. Volgens hem is wat voor de mens voor onmogelijk lijkt voor God juist eenvoudig. Dus voor God is het niet moeilijk om het oorspronkelijke lichaam te vernieuwen door de huidige toestand van het lichaam te transfigureren.²⁹⁹

Volgens de reformator is het voor de mens nodig om gelijkvormig te worden aan Christus, zowel met de ziel als met het lichaam, want 'vlees en bloed' kunnen het koninkrijk van God niet beërven.³⁰⁰ Dus het (vleselijke) lichaam van vlees en bloed alleen kan geen toegang krijgen tot het Koninkrijk; het zal eerst ontdaan moeten worden van zijn corruptheid en moeten

²⁹¹ Calvin, *Comm. Cor.*, 15:35; CO 49, 555: sed in naturam longe meliorem restitutum iri.

²⁹² Calvin, *Comm. Cor.*, 15:37; CO 49, 556: corpora nostra renovari in aliam qualitatem, quum ex nudo grano tot spicas Deus producat vestitas mirabili artificio et melioris succi granis refertas.

²⁹³ Calvin, *Comm. Cor.*, 15:43; CO 49, 557: Et nunc quidem corpus nostrum mortalitati et ignominiae subiectum esse dicit: tunc fore gloriosum et incorruptibile.

²⁹⁴ Calvin, *Comm. Cor.*, 15:41; CO 49, 557: Non enim disputât qualis futura sit conditionis differentia inter sanctos post resurrectionem: sed quid nunc diffèrent corpora nostra ab iis, quae olim recipiemus.

²⁹⁵ Calvin, *Comm. Cor.*, 15:44; CO 49, 557: Porro vocatur animale, quod ab anima: spirituale, quod a spiritu informatur. Quistorp, *Last Things*, p. 67.

²⁹⁶ Calvin, *Comm. Cor.*, 15:44; CO 49, 557: Energia autem Spiritus ad vivificandum multo erit plenior, ideoque exempta eiusmodi necessitatibus.

²⁹⁷ Calvin, *Comm. Cor.*, 15:44; CO 49, 557: Semper autem meminerimus quod ante visum est, *unam* esse *substantiam corporis*. (cursivering KM).

²⁹⁸ M. Vial, *Jean Calvin: Introduction à sa pensée théologique*, Genève: Labor et Fides, 2008, p. 120; transl. V.Lowe, 2009.

²⁹⁹ Calvin, *Comm. Cor.*, 15:39; CO 49, 556: quia Deus palam ostendit, sibi non esse difficile corpora nostra renovare, praesentem statum mutando. Quistorp, *Last Things*, p. 133.

³⁰⁰ Calvin, *Comm. Cor.*, 15:53; CO 49, 562: et tamen caro et sanguis regnum Dei possidere nequeant: nam liberabuntur prius a corruptione. Natura igitur nostra, ut nunc corruptibilis et mortalis est, regni Dei capax non est.

1200 worden verfraaid met onverderfelijkheid.³⁰¹ Wanneer deze verandering in de mens na de
herscheping is voltooid, dan zal hij schitteren doordat hij het beeld van Christus draagt.³⁰²
Deze gelijkvormigheid zal volgens Calvijn dan ook de voltooiing zijn van de
wederopstanding;³⁰³ de sterfelijkheid van de mens is dan door het leven verzvolgen of
geabsorbeerd.³⁰⁴

1205 4.2.3 Evaluatie

Calvijns beeld van de postlapsarische mens is niet optimistisch, want de mens heeft zichzelf
door de zondeval geruïneerd. Toch wordt bij de wedergeboorte van de mens de Geest van
Christus uit genade over hem uitgegoten, waardoor een Christen in toenemende mate het
superieure beeld van Christus gaat dragen.³⁰⁵ Deze vernieuwing van de mens vóór de
1210 herschepping is alleen nog geestelijk van aard. In tegenstelling tot de ziel zal het lichaam van
de mens eerst nog onderworpen worden aan de dood om zijn onvolmaaktheid en
vergankelijkheid af te leggen. Bij de wederkomst van Christus zal het lichaam worden
opgewekt en samen met de ziel volledig hersteld worden, waarmee het toegang zal krijgen tot
het rijk van Christus. Calvijn legt hierbij grote nadruk op de lichamelijke van de
1215 opstanding.³⁰⁶ Op basis van zijn commentaar op 1 Korinthe 15 wordt duidelijk dat er
verschillende vormen van (dis)continuïteit tussen de mens vóór en na de herschepping te
herleiden zijn:

1. Allereerst is er een aperte vorm van continuïteit te zien tussen het oorspronkelijke
lichaam en het opstandingslichaam. Calvijn is ervan overtuigd dat bij de herschepping
1220 de mens geen *nieuw* lichaam zal ontvangen, maar dat het oude lichaam wordt
opgewekt en zal worden hersteld.³⁰⁷ De *substantie* van het lichaam blijft
onveranderd.³⁰⁸
2. Daarnaast is er in Calvijns commentaar nog een tweede vorm van continuïteit te
herkennen in het werk van de Geest van Christus. Bij de wedergeboorte van de mens
1225 vóór de herschepping wordt de Geest van Christus over hem uitgegoten.³⁰⁹ Vanaf dat
moment begint het proces waarin de gelovige door een leven van heiliging in

³⁰¹ Calvin, *Comm. Cor.*, 15:53; CO 49, 563: Hoc autem vaticinium non ante implebitur quam corpora nostra, deposita corruptione, incorruptionem receperint.

³⁰² Quistorp, *Last Things*, p. 65

³⁰³ Calvin, *Comm. Cor.*, 15:49; CO 49, 560.

³⁰⁴ Calvin, *Comm. Cor.*, 15:51; CO 49, 561.

³⁰⁵ Schreiner, *The Theater*, p. 101.

³⁰⁶ Calvin, *Comm. Cor.*, 15:49; CO 49, 560. Schreiner, *The Theater*, p. 100. Quistorp, *Last Things*, p. 185.

³⁰⁷ Calvin, *Comm. Cor.*, 15:53; CO 49, 562-563. Atque hie locus palam confirmat nos in hoc eadem quam gestamus carne resurrecturos, cui novam qualitatem tanquam vestimentum attribuit. (cursivering KM). N. Voster, *The Brightest Mirror of God's Works - John Calvin's Theological Anthropology*, Eugene (OR), Pickwick Publications, 2019, p. 52.

³⁰⁸ Calvin, *Comm. Cor.*, 15:39; CO 49, 556.

³⁰⁹ Calvin, *Comm. Cor.*, 15:47; CO 49, 559.

toenemende mate het beeld van Christus gaat dragen; dit proces zal zijn voltooiing kennen bij de herschepping.³¹⁰ Dus het werk van Christus' Geest begint al in de mens vóór de herschepping en wordt gecontinueerd in de mens na de herschepping.

- 1230 3. Toch brengt Calvijns interpretatie van 1 Korinthe 15 ook een duidelijke vorm van discontinuïteit aan het licht. Het lichaam na de herschepping zal namelijk worden hersteld in een veel betere conditie dan het oorspronkelijke lichaam.³¹¹ God zal het opstandingslichaam maken zoals Hij dat wil. Dit houdt in dat het lichaam zal worden vernieuwd tot een andere *hoedanigheid* of kwaliteit, maar zijn aard zal worden
- 1235 behouden en de ziel zal weer onderdeel uitmaken van het oorspronkelijke lichaam, maar dan in verheerlijkte vorm.
- 1240 4. Ten slotte is er nog een tweede vorm van discontinuïteit te herleiden uit Calvijns exegetische. De ziel van de mens vormt in het 'bezielde' lichaam van vóór de herschepping de *vitale beweging* of de essentie van het leven.³¹² Bij het sterven van de mens, ontstaat deze onsterfelijke *essentie* het lichaam en verblijft op een niet nader te bepalen plaats, om vervolgens bij de herschepping weer terug te keren in het verheerlijkte opstandingslichaam (wat in zekere zin ook een vorm van continuïteit is), maar om dan na de herschepping 'plaats te maken voor' de levengevende Geest van Christus als de ultieme bron van levenskracht.³¹³

1245

³¹⁰ Calvin, *Comm. Cor.*, 15:49; CO 49, 560.

³¹¹ Calvin, *Comm. Cor.*, 15:35; CO 49, 555.

³¹² Calvin, *Comm. Cor.*, 15:45; CO 49, 558.

³¹³ Calvin, *Comm. Cor.*, 15:44; CO 49, 557. Quistorp, *Last Things*, p. 67.

5. DE MENS VÓÓR EN NA DE HERSCHEPPING VOLGENS N.T. WRIGHT

5.1. DE PERSOON WRIGHT

N.T. (Nicholas Thomas) Wright, of ook wel Tom Wright, is geboren op 1 december 1948, in Morpeth (Northumberland) in het noorden van Engeland. Zijn vader N.I. Wright was een bedrijfsleider en zijn moeder F. Wright droeg de verantwoordelijkheid voor het huishouden. Hij groeit op in een milieu wat hij zelf typeerde als 'middle Anglicanism'. Wright trouwde in 1971 met Margaret Fiske, en samen krijgen zij vier kinderen. Zijn opleiding in de geesteswetenschappen (B.A.) volgt hij aan Exeter College, in Oxford, gevolgd door een opleiding in de theologie (M.A.) aan hetzelfde opleidingsinstituut. In deze fase staat Wright nog sterk onder invloed van het calvinisme.³¹⁴

Fig 5. N.T. Wright (1948, -)
Bron: <https://www.theology.ox.ac.uk/people/n.-t.-wright>

Een belangrijk moment in zijn carrière in die jaren is het punt dat Wright een lezing bijwoont van John Wenham, een Anglicaanse Bijbelwetenschapper, die de aanwezigen erop wijst om het Schriftgezag te respecteren en vandaar uit actief te worden in de wetenschap van Bijbel en theologie. Wright ervaart dit als een roeping. Hij vervolgt zijn loopbaan, na zijn wijding in 1975 tot deken in de *Anglicaanse Kerk* en aansluitend tot priester en als Bijbelwetenschapper, waarbij hij in de daaropvolgende twintig jaar verschillende universitaire posten bekleedt in Oxford, Cambridge en Montreal.³¹⁵ In 1981 promoveert hij aan het Merton College in Oxford, op een Paulinisch theologisch onderwerp.³¹⁶ Wright verbreedt zijn onderzoeksgebied van de Paulinisch theologie naar 'de historische Jezus'. In deze loopbaanfase bereikt Wright het bredere publiek nog niet, omdat zijn onderzoeksresultaten hoofdzakelijk beperkt blijven tot wetenschappelijke artikelen in academische tijdschriften. De aandacht voor zijn werk groeit met name onder het evangelicale publiek als hij in 1986 een commentaar uitbrengt op Kolossenzen en Filemon, voor de Tyndale series. Onder het brede Christelijke publiek blijft hij echter relatief onbekend. In het begin van de jaren '90 komt hier een kentering in, als hij de positie van diaken van Lichfield krijgt toegewezen, gevolgd door de positie van kanunnik in Westminster Abbey in 2000 en de positie van Bisschop van Durham in 2003, en als zodanig ook lid van het 'House of Lords'.³¹⁷ Tom Wright speelt vanuit zijn ambten een belangrijke rol binnen de Church of England, maar ook voor de Anglicaanse gemeenschap. Tijdens deze fase van zijn loopbaan binnen de Church of England is hij in staat om zijn onderzoekservaring van de voorgaande jaren te benutten voor het uitbrengen van een reeks aan boeken, waardoor

³¹⁴ S. Kuhrt, *Tom Wright for Everyone: Putting the Theology of N.T. Wright into practice in the Local Church*, London: The Society for Promoting Christian Knowledge (SPCK), 2011, n.pag.

³¹⁵ Kuhrt, *Wright*, n.pag.

³¹⁶ <https://www.encyclopedia.com/arts/educational-magazines/wright-nt-1948> (d.d. 28 december 2022).

³¹⁷ P.A. Verbaan, 'Introductie Tom Wright', *Kontekstueel* 26(6) (2012), <https://www.kontekstueel.nl/35-algemene-artikelen/892-nr6-2012-introductie-tom-wright> (d.d.29 maart 2023).

Wrights werk in een relatief korte tijd bekendheid krijgt onder een breder en groter Christelijk publiek.³¹⁸ Onder een toenemend aantal christenen en geestelijken groeit het bewustzijn dat wat Wright schrijft over Jezus sterk vernieuwend is.³¹⁹ Met onder andere het boek *The Resurrection of the Son of God* (2003) wint Wright aan gezag binnen de academische wereld. Gedurende de jaren '90 blijft Wrights werk over Paulus op de achtergrond en vooral beperkt tot academische kringen, totdat Wright met een onderscheidende visie komt op de 'rechtvaardiging door het geloof', wat aanslaat bij het grotere publiek.³²⁰ Vanaf 2001 is Wright gestart met het schrijven van een serie commentaren op nieuwtestamentische boeken, onder de naam *For Everyone*-serie, welke ook uitgebracht is in het Nederlands, onder de naam *De Bijbel voor iedereen*. Het werk binnen de Church of England blijft voor Wright van groot belang. Toch prevaleert de roeping om Bijbelwetenschap te bedrijven om vandaar uit de kerk weer te voorzien van zijn wetenschappelijke inzichten. Zodoende doet Wright in 2010 afstand van zijn bisschopsambt om de overstap naar de academie weer te kunnen maken in de functie van hoogleraar *Nieuwe Testament en het Vroege Christendom* aan de Universiteit van St. Andrews in Schotland,³²¹ waar hij op dit moment nog actief is als emeritus-hoogleraar.³²² Sinds 2019 is hij ook nog actief als senior onderzoeksmedewerker aan de Wycliffe Hall in Oxford. Wright is als nieuwtestamenticus, met als focus het Paulinische onderzoek, één van de meest invloedrijke, hedendaagse Bijbelwetenschappers, waarmee hij zowel een academisch als populair publiek weet te binden.³²³

5.2 INLEIDING

Voor het onderzoek naar Wrights visie op de mens vóór en na de herschepping heb ik mij hoofdzakelijk gericht op twee werken uit zijn uitgebreide en indrukwekkende oeuvre. Allereerst het academische boek *The Resurrection of the Son of God* (2003), dat Wright schreef toen hij halverwege de vijftig was en waarin hij zijn onderzoek beschrijft naar de historische denkbeelden over het leven na de dood, op basis van de nieuwtestamentische geschiedenis en theologie. Daarnaast het boek *Surprised by Hope* (2007), dat Wright vier jaar later uitbracht toen

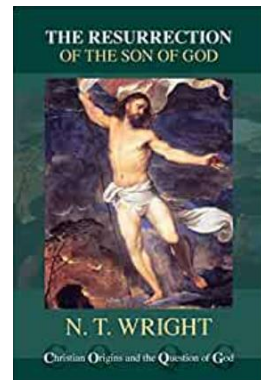

Fig 6. Omslag van *The Resurrection of the Son of God* (2003) Bron: <https://www.amazon.co.uk/>

³¹⁸ Kuhrt, *Wright*, n.pag.

³¹⁹ T.T.J. Pleizier, 'De toekomst is al begonnen', *Wapenveld – over geloof en cultuur* 66(5) (2016), pp. 18-23, <https://wapenveldonline.nl/artikel/1325/de-toekomst-is-al-begonnen/> (d.d. 29 maart 2023).

³²⁰ Kuhrt, *Wright*, n.pag.

³²¹ Verbaan, 'Wright', <https://www.kontekstueel.nl/35-algemene-artikelen/892-nr6-2012-introductie-tom-wright> (d.d.29 maart 2023). Kuhrt, *Wright*, n.pag.

³²² <https://www.ntwrightonline.org/about/> (29 december 2022).

³²³ Kuhrt, *Wright*, n.pag.

1310 hij bijna 60 jaar oud was.³²⁴ Dit werk is door M. Strengholt in 2010
 1315 vertaald naar het Nederlands en uitgebracht onder de titel *Verrast door hoop*. In dit werk gaat Wright dieper in op de (verwarring over) de toekomstverwachting in zowel de kerk als de wereld. Beide werken geven een weergave van de mensleer van de 'latere' Wright. Het ontbreekt aan ruimte om hier dieper in te gaan op de ontwikkeling van Wrights antropologie, ook al wil Wright zelf niet spreken van een antropologische, psychologische of medische insteek, want hij ziet het als zijn taak om als Bijbels theoloog naar dit soort vraagstukken te kijken.³²⁵

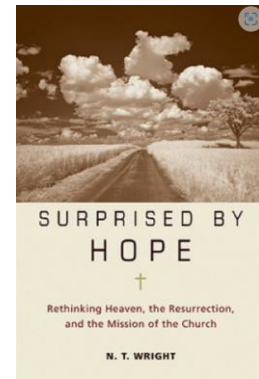

Fig 7. Omslag van *Surprised by hope* (2007) Bron: <https://www.amazon.co.uk/>

5.3 DE MENS VÓÓR DE HERSCHEPPING

1320 In de twee werken van Wright die centraal staan in dit onderzoek gaat hij niet uitgebreid in op zijn beeld van de mens vóór de herschepping. Als Paulus in 1 Korinthe 15:44 spreekt over een 'natuurlijk' lichaam (*soma psychikon*), dan wordt deze kernuitdrukking in verschillende, gangbare Bijbelvertalingen verwoord als een 'aards' lichaam. Toch is deze vertaling volgens Wright niet adequaat. Het gaat hier volgens hem om een vergankelijk lichaam, dat onvermijdelijk aan de dood is overgeleverd. Het gaat hier zodoende niet om een 'stoffelijk' lichaam (*physical body*) als antoniem voor een 'niet-stoffelijk' lichaam (*non-physical body*). Een
 1325 natuurlijk lichaam impliceert niet dat de mens vóór de herschepping als 'aards' of 'stoffelijk' geduid zou moeten worden, want het woord *psyche* verwijst naar de *ziel*, in plaats van naar het *lichaam*. Bovendien verwijst de uitgang *-ikos* volgens Wright naar "*the power or energy which animates them*" en niet naar "*the material out of which things are made*".³²⁶ Wright omschrijft de ziel als"

1330

By *psyche* here Paul basically means what the Hebrew *nephesj* regularly meant: the whole human being *seen from the point of view of one's inner life*, that mixture of feeling, understanding, imagination, thought and emotion which are in fact bound up with the life of the body and mind but which are neither in themselves obviously physical effects nor necessarily
 1335 the result, or the cause, of mental processes. Just as, for Paul, *soma* is the whole person seen in terms of public, space-time presence...³²⁷ (cursivering KM).

³²⁴ T. Wright, *Surprised by Hope*, London: Society for Promoting Christian Knowledge, 2007; transl. M. Strengholt, Franeker, 2010. Beide vertalingen worden voor dit onderzoek geraadpleegd.

³²⁵ T. Wright, *Verrast door hoop*, Franeker: Uitgeverij van Wijnen, 2010, p. 9.

³²⁶ Wright, *Hope*, pp. 167-168. N.T. Wright, *The Resurrection of the Son of God*, Minneapolis (MN): Fortress Press, 2003, pp. 283-284.

³²⁷ Wright, *Resurrection*, p. 283.

Dus het huidige natuurlijke lichaam wordt volgens Wright aangedreven door de menselijke *psyche*. En ook al vormt deze *psyche* de levenskracht van de mens, toch is zij onmachtig tegenover verwondingen, ziekte, verval, de dood en uiteindelijk het uiteenvallen tot stof. Maar volgens Wright is niet het lichaam zelf voor Paulus het probleem, maar juist de zonde en de dood die hun intrek in het natuurlijke lichaam hebben genomen. De zonde heeft verdorvenheid, oneer en zwakte veroorzaakt en uiteindelijk het natuurlijke lichaam onteerd door een lichamelijke dood (1 Korinthe 15:44-46).³²⁸

1345 Wright merkt op dat er in het Nieuwe Testament, en dus ook in Jezus' onderwijs, weinig aanduidingen te vinden zijn voor een (onsterfelijke) ziel (*psyche* of *nefes*). Waar het woord 'ziel' ter sprake komt, impliceert het niet zozeer een 'lichaamloze grootheid' (*disembodied*) in een substitueerbaar omhulsel, maar veeleer duidt het op 'persoonlijkheid' of op de 'hele persoon'. Voor Wright is alleen God onsterfelijk, waardoor de gedachte van een onsterfelijke

1350 ziel voor hem niet per se een Bijbelse fundering kent, maar veeleer platonisch van aard zou zijn.³²⁹ Onsterfelijkheid is volgens Wright een eigenschap die alleen God van nature bezit en niet iets dat bij de mens ingeschapen is, want het is slechts een geschenk van genade voor de rechtvaardigen (1 Timotheüs 6:16).³³⁰

Het huidige lichamelijke leven is voor Wright niet nutteloos, omdat het sterfelijk zou zijn (1 Korinthe 15:58). Integendeel, de mens is als beeldrager van God tot mooie dingen in staat, zoals het voortbrengen van nieuw leven, de zorg aan behoeftigen, het liefhebben van de naasten en het creëren van kunst. Met al die mooie dingen, waartoe de sterfelijke mens met zijn lichaam in staat is, bouwt hij aan het *koninkrijk van God*, tot in *Gods toekomst*.³³¹

1355

Wanneer een gelovige komt te overlijden, zal alles wat nog zondig aan hem is, vernietigd worden.³³² In de tussenperiode die volgt zal de gelovige volgens Wright in een toestand van rustgevend geluk verkeren. Deze toestand mag niet als slaap of onbewustheid worden opgevat. Hierin lijkt Wright wat vaag te worden. Want de aanduiding van een 'slaap' past hij toch toe op het gestorven lichaam, terwijl het niet van toepassing is op de 'echte persoon' (*real person*), waarvan hij zegt: 'hoe we die ook willen omschrijven, want 'de echte persoon' gaat door (*continues*) na de dood. In afwachting van de opstanding verblijft de gelovige in een bewuste aanwezigheid van Christus en wordt ze vastgehouden in Gods bewuste liefde.³³³

1360

1365

³²⁸ Wright, *Resurrection*, p. 346.

³²⁹ Wright, *Hoop*, pp. 163 en 170. Op een later moment heeft Wright het bestaan van de ziel expliciet verworpen, zie bijvoorbeeld: B.L. Rickabaugh, 'Responding to N.T. Wright's Rejection of the Soul', *Heythrop Journal* 59(2) (2018), p 201.

³³⁰ Wright, *Hope*, p. 173.

³³¹ Wright, *Hoop*, pp. 200-201, 228-229; ...building for God's kingdom.

³³² Wright, *Hoop*, p. 179.

³³³ Wright, *Hope*, pp. 183-184.

5.4. DE MENS NA DE HERSCHEPPING

1370 5.4.1 De gelovige mens

Bij de *parousia* van Christus zal de gelovige mens opstaan. De opstanding ziet Wright als:

...a way of talking about a new bodily life *after* whatever state of existence one might enter immediately upon death. It was, in other words, life *after* 'life after death'.³³⁴

1375 Wright baseert zijn eschatologische visie op de opstanding van Christus.³³⁵ Het sterfelijke lichaam van de mens zal door Gods levengevende Geest worden opgewekt (Romeinen 8:9-11).³³⁶ Dan zal er volgens hem een *transformatie* plaatsvinden (Filippenzen 3:20) en niet slechts een *vervanging* van het oude. Het armzalige lichaam van de gelovige mens van vóór de herschepping zal gelijk gemaakt worden aan het verheerlijkte lichaam van Christus. Dit wil
1380 niet zeggen dat de bestaande lichamelijke onnodig is geworden, maar Christus zal het huidige lichaam van de mens *transformeren* in een ander, nieuw lichaam dat gelijkvormig is aan Zijn lichaam, waarmee de mens Zijn beeld weer volledig zal weerspiegelen.³³⁷ Deze gelijkvormigheid impliceert dat het nieuwe lichaam nooit meer zal vergaan of sterven: het zal een permanent en onvergankelijk lichaam vormen.³³⁸ Wright gebruikt hier een populaire, maar
1385 ook sprekende vergelijking voor:

God will download our software onto his hardware, until the time when he gives us new hardware to run the software again.³³⁹

1390 De opstanding van Jezus Christus is voor Wright zowel het *model* voor het opstandingslichaam, als ook het *middel* waardoor deze transformatie tot stand zal komen. Echter is het nog moeilijk voorstelbaar hoe dit opstandingslichaam er uit zal zien en wat de *macht* en *heerlijkheid* inhoudt als het gaat om Christus' opstandingslichaam. Wright zegt hierover: "the new body will have both a status (...) and a capability of which the present body
1395 knows nothing."³⁴⁰ Volgens Wright zal de mens eenmaal worden, waartoe ze ooit gemaakt is geweest,³⁴¹ wat een *herstel* (*apokatastasis*) van de schepping betekent. Het nieuwe lichaam wordt, als onderdeel van Gods toekomstige erfenis, in de *hemel* bewaard, als de plek "waar

³³⁴ Wright, *Hope*, p. 163.

³³⁵ Pleizier, 'De toekomst', p. 19.

³³⁶ Wright, *Hoop*, pp. 158-159. Wright, *Resurrection*, p. 355.

³³⁷ Wright, *Hoop*, pp. 114, 143-144, 158, 172 en 177.

³³⁸ Wright, *Resurrection*, p. 347.

³³⁹ Wright, *Hope*, p. 175.

³⁴⁰ Wright, *Resurrection*, p. 347.

³⁴¹ Wright, *Resurrection*, p. 347.

God zijn bedoeling voor de toekomst bewaart.³⁴² Dit nieuwe lichaam zal in de vernieuwde wereld tot leven worden gebracht.³⁴³

1400 Voor Wright is het belangrijk te benadrukken dat het hier zal gaan om een 'nieuwe soort *fysiek* bestaan', het huidige lichaam zal worden vervuld en verlost.³⁴⁴ Dit opstandingslichaam zal onvergankelijk en onsterfelijk zijn; het zal zowel in *tijdelijke* als in *ontologische* zin niet meer onderworpen zijn aan de dood.³⁴⁵ Het opstandingslichaam, dat volgens Wright vaak ten onrechte wordt vertaald met 'geestelijk' (*spiritual*) lichaam (*soma pneumatikon*) (1 Korinthe 15:44), ziet Wright niet als een 'geestelijk' (i.e. niet-fysiek) lichaam.³⁴⁶ Dit toekomstige lichaam zal door Gods *pneuma*, levensadem of Geest worden geanimeerd of worden aangedreven,³⁴⁷ omdat de *psyche* voor Paulus niet de onsterfelijke substantie is die het voor wel Plato is (1 Korinthe 15:44-46).³⁴⁸ De lichamelijkheid van de mens na de herschepping, waar Wright zoveel nadruk op legt, zal volgens hem pertinent niet verdwijnen, want als Paulus verklaart

1410 'dat *vlees* en *bloed* het koninkrijk van God niet kunnen beërven' (1 Korinthe 15:50), dan ziet Wright dit als een technische uitdrukking voor het tijdelijke (*transient*) en vergankelijke (*corruptible*).³⁴⁹ Wright keert zich daarom tegen het idee van een *lichaamloze* onsterfelijkheid (*disembodied immortality*).³⁵⁰

Als Wright nader ingaat op het opstandingslichaam, komt hij nog tot enkele aanvullende kenmerken van het opstandingslichaam. Hij sluit zich aan bij C.S. Lewis³⁵¹ wanneer die stelt dat het toekomstige lichaam *echter* (*more real*) en *substantiëler* (*more substantial*) zal zijn dan het huidige lichaam, wat Wright ziet als 'een allesovertreffend eeuwig gewicht van heerlijkheid' (2 Korinthe 4:17). Een ander kenmerk wat Wright voor mogelijk acht, op basis van Jezus' nog zichtbare wonden, is dat het opstandingslichaam van een christen (lit)tekenen (*signs of marks*) zou kunnen vertonen van diens trouw aan Gods opdracht, juist ook als dit gepaard is gegaan met lijden.³⁵² Ook al gaat Wright aardig ver in het beschrijven van de kenmerken van het opstandingslichaam, toch erkent hij ook dat 'we nu alleen nog maar kunnen raden' naar het toekomstige opstandingslichaam.³⁵³

1415

1420

³⁴² Wright, *Hoop*, p. 161; ...where God's purposes for the future are stored up.

³⁴³ Wright, *Hoop*, p. 162; ... that they can be brought to birth in this world, or rather in the new heavens and new earth, the renewed world.

³⁴⁴ Wright, *Hoop*, p. 157. Visscher, *Herschepping*, pp. 16-17.

³⁴⁵ Wright, *Hope*, pp. 172-173; That is, it will have passed *beyond* death, not just in the *temporal* sense (that it happens to have gone through a particular moment and event), but in the *ontological* sense of no longer being subject to sickness, injury, decay, and death itself. (cursivering KM).

³⁴⁶ Wright, *Hoop*, pp. 159, 165. Wright, *Resurrection*, pp. 348-354.

³⁴⁷ Wright, *Hoop*, p. 165. Wright, *Resurrection*, p. 342.

³⁴⁸ Wright, *Resurrection*, p. 346.

³⁴⁹ Wright, *Hope*, p. 168.

³⁵⁰ Wright, *Hope*, p. 173.

³⁵¹ C.S. Lewis, *De grote scheiding*, Kampen: Kok, 2002.

³⁵² Wright, *Hope*, p. 172.

³⁵³ Wright, *Hoop*, p. 166; In ways we can presently only guess.

1425 5.4.2 De ongelovige mens

Ook al lijkt 1 Korinthe 15 niet in te gaan op het lot van de ongelovige, toch wordt omwille van een completer beeld hieronder kort weergegeven wat de visie van Wright hierop is. Volgens Wright zal er voor de ongelovige een uiteindelijke veroordeling zijn, omdat hij er niet van uitgaat dat Gods genade altijd maar ruimte zou kunnen blijven bieden.³⁵⁴ Daarom zal ook de ongelovige eenmaal opstaan om in zijn (opstandings)lichaam door Christus geoordeeld te worden.³⁵⁵ De ongelovige “die door zijn afgoderij zichzelf ontmenselijkt en anderen daarin meesleept”,³⁵⁶ zal in afnemende mate het beeld van God weerspiegelen en in toenemende mate gaan lijken op dat wat hij adoreert.³⁵⁷ Over deze verworpen mens zegt Wright:

1435 ...that after death they become at last, by their own effective choice, *beings that once were human but now are not*, creatures that have ceased to bear the divine image at all [...] Those creatures that still exist in an ex-human state, no longer excite, in themselves or others, the natural sympathy some feel even for the hardened criminal.³⁵⁸ (cursivering KM).

1440 Dus volgens Wright zal de verworpen mens eenmaal geen onderdeel meer uitmaken van het bestaan na de herschepping en dus zal zij gewoonweg ophouden te bestaan; een zienswijze die raakt aan het ‘annihilationisme’ (i.e. een christelijk dogma dat goddelozen na hun dood vernietigd zullen worden). Wright erkent dat hij met het innemen van deze positie lijkt te speculeren. Toch voelt hij zich op grond van het Nieuwe Testament en de actuele werkelijkheid gedrongen in de richting van dit voor hem duistere, theologische thema.³⁵⁹ Wright gaat in zijn werk *Surprised by Hope* niet dieper in op deze thematiek.

5.5 EVALUATIE

1450 Wright ziet 1 Korinthe 15 als ‘het hart van de nieuwtestamentische visie op de opstanding.’³⁶⁰ In dat hoofdstuk, waar Paulus spreekt over het opstandingslichaam van de gelovige, herkent Wright een duidelijk beeld van zowel continuïteit als discontinuïteit.³⁶¹

- Als Paulus aangeeft dat de christen eenmaal een nieuw lichaam zal krijgen, is er volgens Wright sprake van een fysieke continuïteit naar analogie van de korenaar die

³⁵⁴ Wright, *Hope*, p. 188.

³⁵⁵ Wright, *Hope*, p. 167. It may be at this point that Paul hints after all at a re-surrection of the wicked (in order to be judged in the body) as well as of the righteous.

³⁵⁶ Wright, *Hope*, p. 193; ...for those who, by their idolatry, dehumanize themselves and drag others down with them.

³⁵⁷ Wright, *Hope*, p. 194; When human beings give their heartfelt allegiance and worship to that which is not God, they progressively cease to reflect the image of God.

³⁵⁸ Wright, *Hope*, p. 195.

³⁵⁹ Wright, *Hope*, pp. 189-191.

³⁶⁰ Wright, *Hope*, p. 164.

³⁶¹ Wright, *Hope*, p. 112.

1455 groeit uit een korenkorrel (1 Korinthe 15:36-38).³⁶² Bovendien is God ook in staat om een gestorven gelovige, van wie het lichaam inmiddels vergaan is, te herscheppen.³⁶³

1460 • Toch zal het opstandingslichaam anders zijn dan het natuurlijke lichaam, want de volgroeide korenaar is niet hetzelfde als de korenkorrel (1 Korinthe 15:36-38), waarmee Paulus volgens Wright niet wil veronderstellen dat het opstandingslichaam uit het huidige lichaam zal uitgroeien.³⁶⁴ Maar volgens Wright wil hij vooral benadrukken dat de opstanding een werk van genade is van een soevereine God. De Geest van God transformeert het natuurlijke lichaam in een onvergankelijk opstandingslichaam, dankzij het levengevende werk van de 'laatste Adam'. Dit nieuwe lichaam zal gelijkvormig worden aan het opstandingslichaam van Christus³⁶⁵ en het zal het beeld dragen van de Hemelse (1 Korinthe 15:49), wat een duidelijke vorm is van discontinuïteit.

1465 • Wright benadrukt de lichamelijke continuïteit tussen het huidige leven en het toekomstige leven. Toch zal de 'ziel', *psyche*, als de van nature niet-onsterfelijke substantie en het bezielende principe voor het lichaam eenmaal plaatsmaken voor de Geest van God (1 Korinthe 15:44-46),³⁶⁶ wat de discontinuïteit tussen de mens vóór en na de herschepping onderstreept.³⁶⁷

1470 Al met al lijkt Wright in zijn interpretatie van het vijftiende hoofdstuk van de eerste brief aan de Korintiërs in het bijzonder de nadruk te leggen op het nieuwe, verheerlijkte lichamelijke leven van de mens na de herschepping, waarmee hij het zwaartepunt vooral lijkt te leggen op de fysieke continuïteit van de mens op aarde.³⁶⁸ Mogelijk werpt T. Plezier daarom ook de vraag op: "Is Wrights eschatologie niet te vloeiend, te optimistisch, teveel vanuit de continuïteit met deze aarde gedacht?"³⁶⁹

³⁶² Wright, *Resurrection*, p. 344.

³⁶³ Wright, *Hoop*, pp. 172-173.

³⁶⁴ Wright, *Resurrection*, p. 343 en 346.

³⁶⁵ Wright, *Resurrection*, p. 341.

³⁶⁶ Wright, *Hoop*, p. 165. Wright, *Resurrection*, pp. 342 en 360.

³⁶⁷ Wright, *Resurrection*, p. 346.

³⁶⁸ Wright, *Hoop*, pp. 172-173. M. Oldhoff, 'Sterven: een kunst apart?', *Kontekstueel* 35(1) (2020), <https://www.kontekstueel.nl/35-algemene-artikelen/1621-nr1-2020-koninkrijk-van-god-versus-hemelgeloof> (d.d. 29 maart 2023).

³⁶⁹ Plezier, 'De toekomst', p. 18.

6. DE MENS VÓÓR EN NA DE HERSCHEPPING VOLGENS W.J. OUWENEEL

6.1 DE PERSOON OUWENEEL³⁷⁰

1480 W.J. (Willem Johannes) Ouweneel, of ook wel Willem Ouweneel, is geboren op 2 juni 1944, in
Zaandam, een plaats in Noord-Holland, als zoon van E. Ouweneel en H. G. Versteeg.³⁷¹
Willem Ouweneel trouwde in 1969 met Gerdien Terwel, en samen kregen zij vier kinderen. Zijn
hele leven is Ouweneel de Vergadering der Gelovigen trouw gebleven, dat is de Nederlandse
tak van de “Broederbeweging”,³⁷² een stroming die tot de evangelische beweging wordt
1485 gerekend binnen het protestantisme; alhoewel Ouweneel niet als evangelisch getypeerd wil
worden, want hij ziet zichzelf als een ‘Niceaans christen’.³⁷³
Na de middelbare school gaat Ouweneel Biologie studeren aan de Rijksuniversiteit Utrecht,
waarna hij enige jaren als leraar biologie les gaat geven aan het Christelijk Lyceum in
Apeldoorn. In 1968 vervolgt hij zijn loopbaan in de wetenschap, als wetenschappelijk
1490 ambtenaar bij de Nederlandse Organisatie voor Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek aan het
Hubrecht Laboratorium. In 1970 promoveert hij in de wiskunde- en natuurwetenschappen,
waarna hij zijn carrière als wetenschappelijk medewerker vervolgt bij datzelfde
onderzoeksinstituut. In 1977 maakt Ouweneel de overstap naar een carrière in de theologie
en filosofie. Hij gaat als docent geschiedenis van de wijsbegeerte en systematische
1495 wijsbegeerte aan de slag bij de Evangelische Hogeschool in Amersfoort, waarbij hij zijn
onderwijsgebied later uitbreidt met psychologie, apologetiek, ethiek, cultuurgeschiedenis,
theologie en Bijbelwetenschap, tot 2009. In 1986 promoveert Ouweneel voor een tweede keer,
maar nu in de wijsbegeerte, gevolgd door een derde promotie in de theologie in 1993. In deze
periode bekleedt hij verschillende leerstoelen in de wetenschapsleer, wijsbegeerte en
1500 theologie aan achtereenvolgens de Potchefstroomse Universiteit vir Christelike Hoër
Onderwys (ZA), de Staatsunabhängige Theologische Hochschule Basel in Riehen (CH) en de
Evangelische Theologische Faculteit in Heverlee (B). Gedurende zijn loopbaan is Ouweneel
ook tot 2014 actief geweest als freelancemedewerker van de Evangelische Omroep, in
Hilversum, waarbij hij bijgedragen heeft aan verschillende radio- en televisieprogramma’s,
1505 over thema’s zoals theologie, pastoraat, musicologie en kerkgeschiedenis. Ten slotte is hij
vanaf 1976 actief als parttime voorganger in de Vergadering van Gelovigen in een
(inter)nationale bediening, zowel in pastoraat als in verkondiging. Een kenmerk van deze

³⁷⁰ Van W.J. Ouweneel is nog geen (auto)biografie verschenen, zodoende heb ik de korte beschrijving van zijn levensloop vooral gebaseerd op zijn Curriculum Vitae, welke via zijn persoonlijke internetpagina te raadplegen is; <https://www.willemouweneel.nl/> (d.d. 4 april 2023).

³⁷¹ <https://cvandaag.nl/cip+/74006-willem-ouweneel-over-zijn-75ste-verjaardag-een-baby-en-een-invasie/SRUBAwMNBH0gOhpNFxkacXEQ?viacip=true> (d.d. 4 april 2023).

³⁷² W.J. Ouweneel, *Gij zijt allen broeders – Het Nederlands reveil en de “vergaderingen” van de “Broeders”*, Apeldoorn: Uitgeverij H. Medema, 1980, pp. 11-14.

³⁷³ Onder een Niceaans christen verstaat Ouweneel ‘een christen die zich herkent in de geloofsbelijdenis van Nicea’. G-J. Schaap, ‘Willem Ouweneel: ‘Ik denk dat ik op mijn 4e al wedergeboren was’’, *EO* (2023), <https://www.eo.nl/artikel/willem-ouweneel-ik-denk-dat-ik-op-mijn-4e-al-wedergeboren-was> (d.d. 31 maart 2023).

stroming is volgens Ouweneel dat zij is gefocust op de wederkomst van Christus en niet gericht is op de eigen dood.³⁷⁴

1510 In zijn loopbaan heeft Ouweneel een imposante lijst aan publicaties opgebouwd (200+
boeken),³⁷⁵ waarvan het meest relevante werk voor dit onderzoek een twaalfdelige
Evangelisch-Dogmatische Reeks is (met nog een 13^e werk als supplement over zijn
Israëltheologie), welke hij tussen 2007 en 2013 heeft geschreven. Binnen deze reeks zijn met
name deel III: *De schepping van God* en deel X: *De toekomst van God* relevant voor deze
1515 scriptie.

6.2 INLEIDING

Voor mijn onderzoek naar de visie van Ouweneel op de mens vóór en na de herschepping
heb ik persoonlijk contact met hem gezocht. Hij raadde aan om zijn werk ‘De toekomst van
1520 God’ te gebruiken als basis voor de beantwoording van deze onderzoeksvraag. Hij schreef dit
werk toen hij zo’n 68 jaar oud was, als tiende deel van zijn twaalfdelige Evangelisch-
Dogmatische Reeks, welke hij in zo’n zes jaar heeft voltooid. In *De toekomst van God* gaat
Ouweneel dieper in op de toekomst van de wereld zoals God die voor ogen heeft en
bewerkstelligt: de toekomstige aspecten van het Koninkrijk. In dit deel werkt hij onder andere
1525 de volgende thema’s uit: de tussentoestand (tussen sterven en opstanding), de toekomst van
de Kerk, de wederkomst van Christus (*de paroesie*), het messiaanse vrederijk en de eeuwige
toestand. Ouweneel eindigt zijn introductie met de volgende omschrijving: “In de toekomst van
God gaat het over God die uiteindelijk ‘alles in allen’ zal zijn” (1 Korinthe 15:28).³⁷⁶ Naast dit
werk worden nog enkele andere werken van hem geraadpleegd om tot een geconsolideerd(er)
1530 beeld te komen, zoals *De schepping van God*³⁷⁷, dat hij schreef als derde deel in diezelfde
reeks. Beide werken geven een weergave van de mensleer van de ‘latere’ Ouweneel. De
ontwikkeling van Ouweneels mensbeeld wordt verder buiten beschouwing gelaten.

6.3 DE MENS VÓÓR DE HERSCHEPPING

Wat betreft de mens na de zondeval (en dus vóór de herschepping) maakt Ouweneel
1535 onderscheid tussen *structuur* en *richting (gerichtheid)*. Hij stelt hierbij:

³⁷⁴ <https://www.eo.nl/artikel/willem-ouweneel-ik-denk-dat-ik-op-mijn-4e-al-wedergeboren-was> (d.d. 4 april 2023).

³⁷⁵ <https://www.willemouweneel.nl/#publicaties-van-willem-j-ouweneel> (d.d. 4 april 2023).

³⁷⁶ W.J. Ouweneel, *De toekomst van God – Ontwerp van een eschatologie*, Heerenveen: Medema, 2012, pp. 7-8.

³⁷⁷ W.J. Ouweneel, *De schepping van God – Ontwerp van een scheppings-, mens- en zondeleer*, Vaassen: Medema, 2008.

Wat de *gerichtheid* van het hart van de gevallen mens betreft is hij radicaal van God afgekeerd, en dus 'radicaal'... verdorven. Maar wat de *ontische structuur* van zijn mens-zijn betreft is hij nog evenzeer beeld van God als vóór de zondeval.³⁷⁸ (cursivering KM).

1540 Dus de *gerichtheid* van het menselijke verstand en van diens vrijheid is radicaal verdorven, maar voor Ouweneel is de antropologische *structuur* (i.e. 'de onderscheiden normatieve structuren die door de Schepper in de werkelijkheid zijn gelegd'³⁷⁹) na de zondeval niet aangetast. De gevallen mens is nog steeds in staat afwegingen en keuzes te maken, maar de gedachten, gevoelens en afwegingen die uit het menselijk hart voortkomen zijn zondig van aard.³⁸⁰ De structuur van de wil van de postlapsarische mens is onaangetast, maar de moreel-
1545 religieuze gerichtheid is beschadigd (Genesis 8:21), waardoor ze niet meer vrij is om voor God te kunnen kiezen.³⁸¹ De mens vóór de herschepping is "vol egoïsme, vol immoraliteit, vol eigendunk en zelfzucht, vol goddeloosheid, vol dwaasheid."³⁸² Toch lijkt Ouweneel over de gehele linie nog een (relatief) positief beeld te hebben van de mens vóór de herschepping. Hij ziet deze mens als verloren, maar tegelijkertijd als groots en ertoe in staat om geweldige
1550 dingen te doen, zoals het aan de dag leggen van humaniteit, altruïsme of een hoge moraliteit (Romeinen 2:14v).³⁸³ Deze 'goede' werken ziet hij als nuttig, maar hij typeert ze als 'dode' werken (Hebreeën 6:1; 9:14). Ze hebben met het oog op de eeuwigheid geen enkele waarde voor God.³⁸⁴

Ouweneel is van mening dat het (geschonden) beeld van God in de 'spiritieve
1555 humaanstructuren' aanwezig is. Dit zijn "de spiritieve eigenschappen: (uit)denken, kennen, willen, besluiten, zich verbeelden,"³⁸⁵ welke alleen een mens bezit, als afschaduwing van de eigenschappen van God. Primair is het Godsbeeld in de mens te zoeken in het transcendent *hart* (i.e. persoonscentrum of persoonlijkheid), maar ook in de lagere structuren van de mens is dit beeld tegenwoordig. Het beeld van God werkt dus door in het gehele immanente bestaan
1560 van de mens.³⁸⁶

De mens vóór de herschepping is stoffelijk en bezit nog een sterfelijk, oneervol lichaam (vaak oud en ziek)³⁸⁷ (1 Korinthe 15:47-49). Ouweneel volgt hierin het beeld van Paulus als hij spreekt over 'onze aardse tentwoning' (2 Korinthe 5:4), waarmee hij wil aangeven dat het

³⁷⁸ Ouweneel, *De schepping*, p. 95.

³⁷⁹ Ouweneel, *De schepping*, p. 246.

³⁸⁰ Ouweneel, *De schepping*, p. 246.

³⁸¹ Ouweneel, *De schepping*, pp. 246-247.

³⁸² Ouweneel, *De schepping*, p. 248.

³⁸³ Ouweneel, *De schepping*, p. 248.

³⁸⁴ Ouweneel, *De schepping*, pp. 244-245.

³⁸⁵ Ouweneel, *De schepping*, p. 93.

³⁸⁶ Ouweneel, *De schepping*, pp. 97-98.

³⁸⁷ W.J. Ouweneel, *Beknopt Commentaar op het Nieuwe Testament - deel 1, De Brieven van Paulus*, Hoornaar: Uitgeverij Gideon, 2022, p. 134.

1565 lichaam van de mens zo fragiel en tijdelijk is als een tentwoning. De vergankelijkheid en sterfelijkheid van de mens worden bij het sterven afgelegd (2 Petrus 1:14). Het aardse lichaam is een natuurlijk (fysiek) lichaam, wat inhoudt dat het lichaam door het natuurlijke leven (of door de *ziel*)³⁸⁸ wordt beheerst (1 Korinthe. 15:44). In de tijd tussen sterven en opstanding, door Ouweneel ‘tussentoestand’ (*status intermedius*) genoemd, is de gelovige zonder aardse
 1570 tent, maar woont hij in bij Christus “ook al zal de heerlijkheid van dat inwonen niet volledig geopenbaard worden tot de Dag van de Paroesie.”³⁸⁹

Wat opvalt bij Ouweneel is dat hij terughoudend is om een expliciet onderscheid te maken tussen het sterfelijke lichaam en de onsterfelijke ziel. Hij ziet dit als een ‘Grieks-scholastische ziel/ lichaam-dualisme’, waarbij de ziel als het wezenlijke van de mens wordt beschouwd, wat
 1575 volgens hem impliceert dat de mens *niet* sterfelijk zou zijn. Maar voor hem is de *hele* mens sterfelijk, ook al is er na de dood wél een voortbestaan.³⁹⁰ Ouweneel zoekt hiervoor de aansluiting bij de filosoof Herman Dooyeweerd.³⁹¹

1580 De *hele* mens sterft, want het menselijke lichaam – dat in de dood te gronde gaat – is de mens zelf in het structuurgeheel van zijn temporele verschijning; én de *hele* mens ‘overleeft’ de dood, want de supratemporele, transcendente wortel van zijn bestaan, die niet aan de temporele, maar slechts aan de eeuwige dood onderworpen is –is de mens zelf in de radicale eenheid van zijn geestelijke existentie, die alle temporele structuren transcendeert.³⁹² (cursivering KM).

1585 Hij maakt hierbij onderscheid tussen het *transcendente Ik*, het onvergankelijke hart van de mens in zijn betrokkenheid op God en de immanente, vergankelijke functies van de mens, wat hij pertinent niet wil zien als een *dualisme*. Voor hem is het ‘transcendente ik’ niet te vereenzelvigen met de redelijke ziel (*anima rationalis*).³⁹³ Het gaat voor dit onderzoek te ver om dit verder uit te diepen, want de huidige mens zal er niet aan ontkomen naar woorden te
 1590 blijven zoeken om dit geheimenis van de (boven)tijdelijkheid van de eeuwigheid aan te duiden.³⁹⁴ Toch ‘echoot’ bovengenoemd onderscheid wel door in de visie van Ouweneel op de mens vóór en na de herschepping.

³⁸⁸ Ouweneel, *Beknopt Commentaar*, p. 134.

³⁸⁹ Ouweneel, *De toekomst*, p. 111; J.H., Bernard (repr), *The second Epistle to the Corinthians*. EGT 3. Grand Rapids: Eerdmans, 1979.

³⁹⁰ Ouweneel, *De toekomst*, pp. 60-61.

³⁹¹ H. Dooyeweerd, *A New Critique of Theoretical Thought*, Vol. I-IV. Jordan Station, Ont.: Paideia Press. Hier is het III, p. 89.

³⁹² Ouweneel, *De toekomst*, p. 77.

³⁹³ Ouweneel, *De schepping*, pp. 119-121.

³⁹⁴ Ouweneel, *De toekomst*, p. 78.

1595 6.4 DE MENS NA DE HERSCHEPPING

6.4.1 De gelovige mens

Op basis van Openbaring 20:4-6 stelt Ouweneel dat de gelovige mens vóór het duizendjarig vreedrijk zal opstaan, wat hij omschrijft als de ‘eerste opstanding’.³⁹⁵ Wanneer Christus terugkomt (de *paroesie*), zal de gelovige mens opstaan uit de dood. Voordat het koninkrijk van God aanbreekt zal het een *transformatie* ondergaan en een onvergankelijk lichaam ontvangen.³⁹⁶ De lichamelijke opstanding is voor Ouweneel een sterk bewijs dat God veel waarde hecht aan het lichaam van de mens (Romeinen 8:11) en hij lijkt zelfs de prioriteit die door een groot deel van de Christenen (en Griekse denkers) aan de ziel wordt gegeven boven het lichaam, te willen afzwakken, want zo stelt hij: “Juist het lichaam van de gelovige is een tempel van Heilige Geest.”³⁹⁷ Het is het sterfelijke lichaam van de mens dat wordt opgewekt.³⁹⁸ De ‘aardse tentwoning’ van de mens zal bij de opstanding plaatsmaken voor een ‘eeuwig huis’, het opstandingslichaam.³⁹⁹

De belangrijkste passage bij dit onderwerp is voor Ouweneel 1 Korinthe 15:35-50, het kerngedeelte voor dit scriptieonderzoek, waarbij Ouweneel op grond van vers 35 benadrukt dat het dwaas is om te speculeren over het opstandingslichaam, wat evenwel op de loer ligt omdat de nieuwtestamentische gegevens beperkt zijn.⁴⁰⁰ Ten opzichte van het sterfelijke lichaam heeft het opstandingslichaam zijn vergankelijkheid, oneer en zwakheid afgelegd ten gunste van onvergankelijkheid, heerlijkheid en kracht (1 Korinthe 15:39-41). Het zal volgens Ouweneel een schitterend en krachtig lichaam zijn, waarvan de glans en de kracht nooit meer zullen vergaan.⁴⁰¹ De gelovige zal met zijn lichaam het beeld van Jezus als de hemelse mens dragen (1 Korinthe 15:39-41). Het sterfelijke lichaam (van ‘vlees’ en ‘bloed’) zal *niet* geschikt zijn voor het koninkrijk van God. Evenwel gaat het voor Ouweneel te ver om te concluderen dat het opstandingslichaam geen bloed meer zou bevatten, omdat Christus aan het kruis zijn bloed heeft uitgestort in de dood.⁴⁰²

Ouweneel onderbouwt zijn visie op het opstandingslichaam met behulp van de *Nieuwe Katechismus*,⁴⁰³ waarin staat dat voor de opstanding van het lichaam niet alle moleculen verzameld zullen worden die het aardse lichaam hebben gevormd. Bij de opstanding zal het niet gaan om een nieuwe opbouw van het oorspronkelijke lichaam, maar het gaat juist om de

³⁹⁵ Ouweneel, *De toekomst*, p. 502.

³⁹⁶ Ouweneel, *Beknopt Commentaar*, p. 135.

³⁹⁷ Ouweneel, *De toekomst*, p. 503.

³⁹⁸ Ouweneel, *De toekomst*, p. 504.

³⁹⁹ Ouweneel, *De toekomst*, pp. 108-109; J. Osei-Bonsu, The Intermediate State in the New Testament. *Scottish Journal of Theology* 44 (1991), pp. 169-194.

⁴⁰⁰ Ouweneel, *De toekomst*, p. 506.

⁴⁰¹ Ouweneel, *Beknopt Commentaar*, p. 134.

⁴⁰² Ouweneel, *De toekomst*, p. 506.

⁴⁰³ *De Nieuwe Katechismus: geloofsverkondiging voor volwassenen*, in opdracht van de bisschoppen van Nederland, Hilversum: Paul Brand / Malmberg / J.J. Romen, 1966, p. 555.

1625 opbouw van het geestelijke lichaam. Het aardse lichaam is slechts een prefiguratie van het
eigenlijke lichaam (1 Korinthe 15:42-44).⁴⁰⁴ Ouweneel ziet het opstandingslichaam daarom
niet als een biologisch lichaam, maar als “het lichaam van het leven in de nieuwe
schepping.”⁴⁰⁵ De gelovige zal na de opstanding nog wel ‘dezelfde’ zijn, maar tegelijk ook
anders. Het oorspronkelijke lichaam zal vergaan en toch is het *ditzelfde* lichaam dat zal worden
1630 opgewekt, maar dan als een volledig vernieuwd lichaam. Ouweneel heeft niet veel op met het
‘gereformeerde’ standpunt, waarbij de *substantia* van het opstandingslichaam onveranderlijk
is, terwijl de *qualitas* wel zal veranderen (zie §§ 4.1 en 4.2). Hij typeert deze discussie als
scholastische speculatie.⁴⁰⁶

De heerlijkheid van het opstandingslichaam is in zekere zin onvoorstelbaar.⁴⁰⁷ Ouweneel volgt
hierbij Paulus in zijn vergelijking met de korenkorrel. De korenaar komt voort uit de korenkorrel,
1635 wat een vorm van continuïteit is, terwijl het verschil tussen de korenaar en de korenkorrel
significant is, wat een vorm van discontinuïteit is (1 Korinthe 15:36-38).⁴⁰⁸

Ouweneel schetst in zijn werk *De toekomst van God* op basis van verschillende
nieuwtestamentische teksten nog een aantal kenmerken van het opstandingslichaam. Een van
de belangrijkste kenmerken is dat het opstandingslichaam van de gestorven gelovigen
1640 gelijkvormig (*symmorphos*) zal zijn aan het verheerlijkte lichaam van Christus (Filippenzen
3:21). Ouweneel trekt dit verder door en stelt dat de opgestane gelovige een oogverblindende
heerlijkheid zal hebben zoals Christus die had bij Zijn verschijning aan Johannes op Patmos:
“Zijn gezicht was zoals de zon schijnt in haar kracht” (Openbaring 1:16).⁴⁰⁹

Het opstandingslichaam zal ‘geestelijk’ zijn (door de *geest/ Geest* beheerst)⁴¹⁰, maar niet
1645 ‘etherisch’ of ‘ijl’, waarmee Ouweneel wil zeggen dat het gewoon aangeraakt zou kunnen
worden (Mattheüs 28:9 en Johannes 20:17). Ouweneel suggereert dat de gestorvenen net als
Jezus na Zijn opstanding (Mattheüs 27:53 en Lucas 9:8 en 30) en de engelen vanuit de
‘opstandingswereld’ of de goddelijke wereld kunnen ‘verschijnen’ aan de mensen (Johannes
20:19). Ouweneel begeeft zich met deze bewering op glad ijs, wanneer hij stelt dat een
1650 gestorvene al vóór zijn opstanding (i.e. nog zonder opstandingslichaam) op *deze* wijze kan
verschijnen.⁴¹¹ Het gaat echter te ver voor dit onderzoek om deze vorm van *teleportatie* hier
verder uit te diepen.

Op grond van Mattheüs 22:30 stelt Ouweneel dat geslachtelijkheid nog wel tot het
opstandingslichaam zal behoren, maar de gelovige zal, net als de engelen, niet (meer) gehuwd

⁴⁰⁴ Ouweneel, *De toekomst*, pp. 506-507.

⁴⁰⁵ Ouweneel, *De toekomst*, p. 507.

⁴⁰⁶ Ouweneel, *De toekomst*, p. 557.

⁴⁰⁷ Ouweneel, *De toekomst*, p. 507.

⁴⁰⁸ Ouweneel, *De toekomst*, pp. 556-557.

⁴⁰⁹ Ouweneel, *De toekomst*, p. 505.

⁴¹⁰ Ouweneel, *Beknopt Commentaar*, p. 134.

⁴¹¹ Ouweneel, *De toekomst*, p. 505.

1655 zijn, omdat er geen sprake meer zal zijn van voortplanting evenals van bipolaire liefdesrelaties.⁴¹² In het opstandingslichaam zijn de spijsverteringsorganen niet meer nodig (of zelfs niet aanwezig) (1 Korinthe 6:13), ook al kon Jezus met Zijn opstandingslichaam nog steeds eten, toch was dit niet noodzakelijk (Lucas 24:38-43).⁴¹³

De opgestane gelovige zal geluk kennen in plaats van smarten (Jesaja 35:10 en 51:11).

1660 Ouweneel volgt Berkhof in zijn verdere uitweiding hierover. Hij zegt hierover:

De eeuwige gelukzaligheid betekent de uitbanning van de zonde, de opheffing van de voorlopigheid, het onversluierd zijn van de verbinding met God (het 'schouwen' van God), de voltooide medemenselijkheid, de volmaakte samenleving, de volstreckte eenheid van vrijheid en liefde, de centraliteit van Christus, de ook wat de natuur betreft geheelde wereld.⁴¹⁴

1665

6.4.2. De ongelovige mens

Ook de goddeloze zal volgens Ouweneel eenmaal opstaan. De goddeloze heeft in zijn leven niet in Jezus Christus geloofd en dientengevolge is zijn naam niet opgetekend in het Boek des

1670 Levens.⁴¹⁵ De goddeloze zal daarom het koninkrijk van God niet beërven.⁴¹⁶ Volgens Ouweneel zal de ongelovige pas bij de Tweede opstanding, na het duizendjarig rijk, opstaan. Ook de ongelovige zal een opstandingslichaam ontvangen, maar dit zal geen verheerlijkt lichaam zijn (vgl. 1 Korinthe 15:43 en Filippenzen 3:21). Integendeel, dit opstandingslichaam zal geschikt zijn om eenmaal en voor eeuwig in de hel geworpen te worden (Mattheus

1675 10:28).⁴¹⁷ Ouweneel omschrijft dit als de 'tweede dood' (Openbaring 20:6 en 14).⁴¹⁸ Het gaat hier volgens hem om een eeuwige poel van vuur, 'met pijnigingen die nooit zullen ophouden' (Openbaring 14:11), een poel die van vuur en zwavel brandt (Openbaring 21:8).⁴¹⁹ Naast deze tweede dood was de goddeloze volgens Ouweneel van nature al moreel dood op aarde (Efeze 2:1) en ondergaat de goddeloze ook nog een fysieke dood op aarde, wat hij ziet als de 'eerste dood'. Dit tezamen zorgt voor een drievoudige dood voor de goddeloze.⁴²⁰

1680

De 'eerste dood' ziet Ouweneel als een *toestand* van het lichaam, na het sterven. De ongelovige zal in deze tussentoestand verblijven in de Hades (een *plaats*) (niet te verwarren met de hel) (Openbaring 20:13). Eenmaal zal God de sterfelijke lichamen weer levend maken (Romeinen 8:11), maar na de 'tweede dood' is er volgens Ouweneel geen leven meer. De

⁴¹² Ouweneel, *De toekomst*, p. 504.

⁴¹³ Ouweneel, *De toekomst*, pp. 504-505.

⁴¹⁴ Ouweneel, *De toekomst*, pp. 563, op basis van Berkhof, *Christelijk geloof: Een inleiding tot de geloofsleer*, Nijkerk: Callenbach, 1990⁶, p. 521.

⁴¹⁵ Ouweneel, *De toekomst*, pp. 571-572.

⁴¹⁶ Ouweneel, *De toekomst*, p. 565.

⁴¹⁷ Ouweneel, *De toekomst*, p. 571.

⁴¹⁸ Ouweneel, *De toekomst*, pp. 508-570.

⁴¹⁹ Ouweneel, *De toekomst*, p. 565.

⁴²⁰ Ouweneel, *De toekomst*, p. 571.

1685 'tweede dood' kent een eeuwigdurend karakter. Dan zal de goddeloze voor eeuwig ontvangen wat hij op aarde altijd al gewild heeft, namelijk een bestaan zonder God.⁴²¹

6.5 EVALUATIE

1690 Op grond van Romeinen 8:11 staat voor Ouweneel vast dat het sterfelijke lichaam van de mens zal worden opgewekt. Deze *lichamelijke* opstanding zal plaatsvinden bij de paroësie van Christus (1 Thessalonicenzen 4:15-17). In Ouweneels visie op de mens vóór en na de herschepping zijn verschillende vormen van (dis)continuïteit te herkennen:

- 1695 1. Allereerst ziet hij een duidelijke vorm van continuïteit tussen het oorspronkelijke, sterfelijke lichaam en het opstandinglichaam, want het is *hetzelfde* lichaam dat zal worden opgewekt.⁴²² Uit de korenkorrel komt de korenaar voort (1 Korinthe 15:36-38).⁴²³
- 1700 2. Toch keert Ouweneel zich tegen de visie van een volstreekte continuïteit, waarbij het opstandingslichaam identiek is aan het huidige lichaam, met uitzondering van sterfelijkheid en zwakte.⁴²⁴ Hij ziet het als een gevaar wanneer de 'lichamelijkheid' van de mens vóór en na de herschepping te veel op elkaar gaan lijken, omdat dit afbreuk kan doen aan de bijzondere betekenis van de opstanding.⁴²⁵
- 1705 3. Daarentegen spreekt hij ook over een vorm van discontinuïteit, want hij ziet de lichamelijke van de opstanding als een 'geestelijke' lichamelijke in de nieuwe schepping (1 Korinthe 15:44, Filippenzen 3:21).⁴²⁶ De volgroeide korenaar is zagezegd niet te vergelijken met de korenkorrel (1 Korinthe 15:36-38).⁴²⁷ Ouweneel heeft niet veel op met het 'gereformeerde' standpunt, waarbij de *substantia* van het opstandingslichaam onveranderlijk is.
- 1710 4. Toch is hij ook geen voorstander van een visie die volstreekte discontinuïteit zou impliceren, waarbij het 'geestelijke' opstandingslichaam geen enkele relatie meer zou hebben met het stoffelijke lichaam vóór de herschepping.⁴²⁸ Ouweneel lijkt daarom te neigen naar een meer 'spirituele' visie, omdat volgens hem dan duidelijker wordt hoe het opstandingslichaam zich verhoudt tot het oorspronkelijke lichaam, namelijk:

⁴²¹ Ouweneel, *De toekomst*, p. 572.

⁴²² Ouweneel, *De toekomst*, pp. 504 en 557. J. Hoek, *Hoop op God: Eschatologische verwachting*, Zoetermeer: Boekencentrum, 2004², pp. 271-275.

⁴²³ Ouweneel, *De toekomst*, p. 557.

⁴²⁴ Ouweneel, *De toekomst*, p. 506.

⁴²⁵ Ouweneel, *De toekomst*, p. 507.

⁴²⁶ Ouweneel, *De toekomst*, pp. 504 en 507.

⁴²⁷ Ouweneel, *De toekomst*, p. 557.

⁴²⁸ Ouweneel, *De toekomst*, p. 506.

1715

als de korenaar tot de korenkorrel. Wie alleen de korrel kent, kan zich noch van de aard, noch van de schoonheid van de korenaar een voorstelling maken (1 Korinthe 15:37-38).⁴²⁹

1720

5. Ten slotte is de heerlijkheid van het vernieuwde lichaam volgens Ouweneel zo wonderlijk en ook zo veel immenser dan het oorspronkelijke lichaam, dat het geen enkele zin heeft om over dit opstandingslichaam te speculeren.⁴³⁰ Daarom lijkt hij in de hedendaagse discussie over de continuïteit en discontinuïteit van het opstandingslichaam het accent te willen leggen op de discontinuïteit van het vernieuwde opstandingslichaam. Hij ziet het aardse lichaam slechts als een prefiguratie van het eigenlijke (opstandings)lichaam.⁴³¹

1725

⁴²⁹ Ouweneel, *De toekomst*, p. 507.

⁴³⁰ Ouweneel, *De toekomst*, p. 557.

⁴³¹ Ouweneel, *De toekomst*, pp. 506-507.

7. CONCLUSIE

Johannes Calvijn hanteert in zijn oeuvre een antropologische drieslag, namelijk een beeld van de mens vóór de zondeval (i.e. de oorspronkelijke situatie van de schepping), na de zondeval (i.e. de schepping na de zondeval) en na de toekomstige opstanding (i.e. de uiteindelijke herschepping). Deze fases worden bij Calvijn niet scherp onderscheiden. De eerste twee fasen zijn uitgebreid onderzocht in een eerdere scriptie, op basis van Genesis 1-3.⁴³² Om Calvijns mensbeeld te completeren ben ik in deze masterthesis verder gegaan met zijn antropologie gericht op de laatste twee fases binnen Calvijns drieslag, op basis van 1 Korinthe 15 (als echo van en zinspeling op Genesis 1-3)⁴³³, aan de hand van de volgende onderzoeksvraag:

Hoe verhoudt de mens vóór de herschepping zich tot de mens na de herschepping, volgens Johannes Calvijn, op basis van 1 Korinthe 15, tegen de achtergrond van de hedendaagse discussie over de continuïteit en discontinuïteit van het (opstandings)lichaam, vertegenwoordigd door W.J. Ouweneel en N.T. Wright.

Hierbij is mijn veronderstelling geweest dat Calvijns beeld van de postlapsarische mens overlapt met het beeld van de mens vóór de herschepping, omdat beide in de 'antropologische' fase vallen tussen zondeval en opstanding. De beantwoording van de hoofdvraag wordt opgebouwd met de 'bouwstenen' vanuit de behandeling van de subvragen bij dit onderzoek.

Antropologisch begrippenapparaat

Bij de eerste subvraag gaat het om het 'antropologische begrippenkader' dat Calvijn gebruikt in zijn werken (§ 3.2). Vijf antropologische kernbegrippen staan hier voor de reformator centraal, te weten het *lichaam (corpus)*, de *ziel (anima)*, de *geest (spiritus)*, het *vlees (carnis)* en het *beeld van God (Imago Dei)*. De reformator hanteert een dualistisch mensbeeld, met name ontleend aan Plato en Augustinus, waarbij een mens bestaat uit een (levenloos) lichaam gemaakt van klei en een (onsterfelijke, transcendente) ziel gemaakt door de mond van de Heere. De ziel is voor Calvijn superieur aan het lichaam, waarbij zij levenskracht geeft aan deze 'tijdelijke woning'. Zij heeft twee belangrijke capaciteiten, namelijk het *verstand* en de *wil*. De ziel vormt ook de zetel van het beeld van God in de mens, maar dit beeld licht ook op in het lichaam van de mens. Dit Godsbeeld maakt een schepsel tot mens en onderscheidt hem zo van andere organismen. Soms stelt Calvijn de ziel gelijk aan de geest van de mens, maar als hij spreekt over de geest in aanvulling op het begrip ziel, ziet hij het als het *geweten (conscientia)* of ook wel het *bewustzijn* van goed en kwaad, met een (directe) toegang tot Gods

⁴³² Calvijns visie op de eerste twee fases binnen de antropologische drieslag heb ik in mijn vorige thesis onderzocht aan de hand van de onderzoeksvraag: "Hoe verhoudt de mens vóór de zondeval, geschapen naar Gods beeld, zich tot de mens na de zondeval, volgens Calvijn, op basis van Genesis 1-3, tegen de achtergrond van de laatmiddeleeuwse traditie?"

⁴³³ Wright, *Hope*, p. 167.

1760 Geest. Wanneer Calvijn spreekt over het vlees, ziet hij dat als 'al het niet-geestelijke'. Het begrip vlees kent bij de reformator een scala aan toepassingen en is dus niet vanzelfsprekend een synoniem voor het lichaam, want in de basis is het vlees in de ziel gesitueerd en vormt daarmee de drager van alle kwaad, duidend op de mens in een gevallen toestand. Uiteindelijk blijkt Calvijn een enigszins fluïde begrippenapparaat te hanteren, waardoor het voor de lezer van belang is om bedachtzaam te blijven op de specifieke context van de gebruikte antropologische begrippen.

1765

Tussentoestand en herschepping

1770 De tweede deelvraag in dit onderzoek is een vraag naar Calvijns visie op de tussentoestand (i.e. tussen sterven en opstanding) van de mens en op de herschepping (§§ 3.3 en 3.4). In de *Psychopannychia* schrijft Calvijn over de toestand van de zielen na de dood. Volgens hem zal het lichaam van de mens bij overlijden aan de aarde worden teruggegeven en zal het tot stof terugkeren. De ziel zal dan worden bevrijd van het lichaam en bewust voortleven met gevoel (*sensu*) en met begrip (*intelligentia*). De ziel overleeft dus de dood en daarmee pleit Calvijn voor de onsterfelijkheid van de ziel (*animae immortalitatem*), welke zij niet van nature bezit, maar ontleent aan Gods hand en zegen. Voor Calvijn is het ondenkbaar dat de ziel na de dood zou slapen (*dormire*) of vergaan (*perire*). De ziel van de gelovige mens wordt na de dood geleid naar een plaats van vrede, waar zij wordt bewaard bij Christus in een volkomen gewetensrust (*tranquillitatem*) en -zekerheid (*securitatem*). De ziel van de ongelovige mens zal na zijn sterven afdalen in de hel (*infernus*) en in angst gekweld wachten op het vreselijke, finale oordeel. Deze angstige ziel zal geen rust kennen.

1780 Bij de wederkomst van Christus (*parousia*) zal de herschepping van de gevallen orde plaatsvinden. Calvijns visie op de schepping van een nieuwe hemel en een nieuwe aarde blijft in zijn oeuvre onderbelicht, waardoor het moeilijk blijkt om Calvijns positie met betrekking tot de relatie tussen schepping en herschepping te bepalen, ook al is zijn gehele theologie eschatologisch gekleurd en concentreert die zich op de *parousia* van Christus. Door de val van de mens is de integriteit van de schepping geruïneerd en onderworpen aan de verdorvenheid. Deze gevallen schepping streeft naar de hoop op opstanding, in afwachting van haar toekomstige *vernieuwing* en *renovatie*. Volgens Calvijn zal de geschapen orde niet vernietigd worden, maar in z'n geheel een *transformatie* ondergaan tot een nieuwe status, omdat God trouw is aan Zijn schepping. De reformator ziet het als het ultieme doel van de
1790 herschepping dat de gehele schepping op eigen wijze haar glorie aan haar Schepper zal brengen.

Visie van Calvijn

De eerste twee subvragen vormen als het ware het fundament waar met de vervolgvragen van dit onderzoek op (voort)gebouwd kon worden. Bij de derde subvraag gaat het om Calvijns visie op de mens vóór en na de herschepping, op basis van de *Institutie* (§ 4.1) en zijn Commentaar op 1 Korinthe 15 (§ 4.2). Het onderzoek in de *Institutie* (1559) naar de mens vóór de herschepping op basis van het derde boek raakt aan (of overlapt met) met het eerdere onderzoek naar de mens na de zondeval op basis van de eerste twee boeken van de *Institutie*. Toch is er een duidelijk verschil waarneembaar, want in het derde boek (in het bijzonder hoofdstuk 25 over de *leer van de laatste opstanding*) ligt de nadruk meer op het fysieke aspect van de mens in plaats van de ziel. Volgens Calvijn is het menselijke geslacht vóór de herschepping als gevolg van de zondeval geruïneerd, wat doorwerkt in zowel het lichaam als de ziel. Toch zijn er nog (steeds) enkele vonkjes in de postlapsarische mens aanwezig die de mens tot een redelijk wezen maken. Ook het beeld van God in de mens is als gevolg van de zondeval afschuwelijk vervormd, maar niet volledig verwoest. Dit onderstreept de mensvisie van Calvijn, dat God de mens wel heeft gestraft, maar dankzij Zijn genade alleen met een bepaalde terughoudendheid. Voor Calvijn is het vergankelijke (*corruptibile*) lichaam van de mens vóór de herschepping inferieur aan de ziel, want alle capaciteiten van de mens zijn in de ziel geclusterd. Na de dood migreert de onsterfelijke ziel uit het sterfelijke (*mortale*) lichaam, met behoud van haar eigen essentie. Bij de wederkomst van Christus zullen de doden opstaan (*resurrectio mortuorum*). Het bederfelijke en sterfelijke lichaam van de gelovige mens zal na de dood niet verdwijnen, maar de toekomstige glorie van de herschepping is gericht op het herstel van de oorspronkelijke zondeloosheid en onsterfelijkheid, dankzij de vernieuwing die in Christus is bewerkstelligd. Het zou volgens de reformator ongepast zijn om te suggereren dat de gelovige een *nieuw* opstandingslichaam zou ontvangen, want God laat de mens herrijzen met een lichaam dat naar zijn wezen (*substantia*) hetzelfde is als zijn oorspronkelijke lichaam (i.e. *continuïteit*), maar de hoedanigheid of de kwaliteit (*qualitas*) van het lichaam zal veranderen (i.e. *discontinuïteit*). Calvijn baseert deze zienswijze op de opstanding van Christus. Ook het opstandingslichaam van de ongelovige zal een *transformatie* ondergaan, maar het zal niet bekleed worden met een verheerlijkt lichaam.

De inhoud van Calvijns commentaar op de eerste Korinthebrief (1547) is vergelijkbaar met de *Institutie*. Het beeld dat hij heeft van de mens vóór de herschepping is ook tamelijk pessimistisch. De natuur van de mens is nu nog vergankelijk en het lichaam is 'vleselijk' (of natuurlijk) (*animale*) en door de ziel (*anima*) aangedreven, waarmee het nog ongeschikt is om toegelaten te worden tot het koninkrijk van God. Het vleselijke lichaam zal eenmaal sterven vanwege de zonde. Toch stelt Calvijn zijn enigszins negatieve toonzetting over de mens vóór de herschepping bij voor de gelovige (*fidelis* of *electus*), waarover de levendmakende Geest van Christus is uitgegoten door de genade van de wedergeboorte. Hier gaat hij door een leven

1830 van heiliging in toenemende mate het beeld van Christus dragen. Diezelfde levendmakende Geest van Christus zal eenmaal het oorspronkelijk geschapen lichaam opwekken uit de dood. Hier zal de *substantie* van het opstandingslichaam niet veranderen (i.e. *continuïteit*), maar de *kwaliteit* van het lichaam wel (i.e. *discontinuïteit*). Het *natuurlijke* lichaam (*animale*) zal bij de herschepping getransformeerd worden in een lichaam dat *geestelijk* (*spirituale*) van aard is, 1835 omdat het dan zijn levenskracht zal ontvangen van de levengevende Geest. Het lichaam zal met de ziel niet alleen worden hersteld, maar de staat die de mens krijgt toebedeeld door Christus zal de staat van de oorspronkelijke mens overtreffen, waarmee de mens gelijkvormig wordt aan Christus en toegang krijgt tot het rijk van Christus. Het perspectief van de ongelovige mens blijft in Calvijns commentaar on(der)belicht.

1840

Visie van Wright en Ouweneel

Omdat het thema (dis)continuïteit tussen het heden (schepping) en de toekomst (herscheping) de laatste jaren aan interesse heeft gewonnen (§ 2.1), heb ik Calvijns visie op de mens vóór en na de herschepping geplaatst tegen de achtergrond van de hedendaagse 1845 discussie over de continuïteit en discontinuïteit van de (her)schepping van de mens. De vervolgvraag is dan ook wat de visie is van N.T. Wright (§ 5.1-5.4) en van W.J. Ouweneel (§ 6.1-6.4), als (aangewezen) vertegenwoordigers van deze hedendaagse discussie.

Volgens Wright wordt het vergankelijke lichaam van de mens vóór de herschepping aangedreven door de menselijke ziel (*psyche*). Het natuurlijke lichaam is door de zonde 1850 onteerd en verzwakt, wat uiteindelijk zal resulteren in een lichamelijke dood. Evenwel is de mens als beelddrager van God in staat om te bouwen aan het *koninkrijk van God*. Wright ziet de ziel niet als een onsterfelijke, lichaamloze grootheid, maar het duidt volgens hem op de 'persoonlijkheid' of op de 'hele persoon'. Wanneer een mens sterft dan leeft 'de echte persoon' (*real person*) door na de dood (i.e. *continuïteit*) en verblijft hij in een bewuste aanwezigheid 1855 van Christus. Bij de wederkomst van Christus zal de gelovige mens worden opgewekt door de levengevende Geest en wordt het oorspronkelijke lichaam getransformeerd en gelijk gemaakt aan het verheerlijkte lichaam van Christus (i.e. *discontinuïteit*), tot een volwaardige beelddrager. Dit nieuwe, onvergankelijke en onsterfelijke lichaam wordt als onderdeel van Gods toekomstige erfenis in de *hemel* bewaard. Wright benadrukt de lichamelijke continuïteit 1860 tussen het huidige leven en het toekomstige leven. Toch zal het opstandingslichaam van de gelovige mens eenmaal door Gods Geest worden aangedreven. Ook de ongelovige mens zal eenmaal opstaan om in zijn (opstandings)lichaam door Christus geoordeeld te worden. Echter zal hij volgens Wright geen onderdeel meer uitmaken van het bestaan na de herschepping (i.e. *discontinuïteit*).

1865 Ouweneel blijkt over de gehele linie een (relatief) positief beeld te hebben van de mens vóór de herschepping. De mens is ondanks zijn verloren status evenwel in staat om goede dingen

te doen, ook al heeft dit met het oog op de eeuwigheid geen enkele waarde voor God. Het (geschonden) beeld van God bevindt zich in het transcendente *hart* of de ‘persoonlijkheid’ van de mens en werkt door in diens gehele immanente bestaan. Als de mens sterft worden sterfelijheid en vergankelijkheid afgelegd. Ouweneel maakt daarbij geen (expliciet) onderscheid tussen (het ‘Grieks-scholastische ziel/ lichaam-dualisme’ van) een sterfelijk lichaam en een onsterfelijke ziel, want voor hem is de *hele* mens sterfelijk, ook al is er na de dood wél een voortbestaan van de *hele* mens in de vorm van het op God betrokken *transcendente Ik*. De gelovige mens woont dan in bij Christus, in afwachting van de openbaring van de volledige heerlijkheid. Bij de opstanding zal de gelovige mens een transformatie ondergaan en een onvergankelijk, verheerlijkt lichaam ontvangen, gelijkvormig aan het verheerlijkte lichaam van Christus. Ouweneel legt hierbij een nadruk op de lichamelijheid van de opstanding (i.e. *continuïteit*), waarbij het aardse lichaam slechts een prefiguratie is van het eigenlijke lichaam (i.e. *discontinuïteit*), maar voor hem weegt het zwaar dat het opstandingslichaam geestelijk zal zijn (i.e. door de *geest/ Geest* beheerst). Ook de ongelovige mens zal volgens Ouweneel eenmaal opstaan en een opstandingslichaam ontvangen. Dit zal echter geen verheerlijkt lichaam zijn, maar een lichaam dat geschikt is om eenmaal en voor eeuwig in de hel geworpen te worden.

1885 *Vergelijking tussen Calvin, Wright en Ouweneel*

De laatste deelvraag gaat om de vraag hoe de visies van Ouweneel, Wright en Calvin zich tot elkaar verhouden, tegen de achtergrond van de hedendaagse discussie over de continuïteit en discontinuïteit van het (opstandings)lichaam. Om tot beantwoording van deze laatste vraag te komen, heb ik de auteurs met elkaar vergeleken (zie tabel 2). De moeilijkheid bij deze analyse is dat de auteurs zich niet voortdurend binnen hetzelfde taalveld lijken te bewegen, wat zich bijvoorbeeld al manifesteert bij het (Grieks-scholastische) ziel/ lichaam-dualisme van Calvin, waarbij Ouweneel en Wright niet kunnen aansluiten. Beide hedendaagse theologen erkennen niet het bestaan van een ‘onsterfelijke, lichaamloze grootheid’ in een ‘substitueerbaar omhulsel’. Hun mensbeeld is meer monistisch van aard, met als gevolg dat ze ook Calvijn's duiding van de inferieure status van het natuurlijke lichaam tegen lijken te spreken. Toch zien we ook bij Ouweneel en Wright dat als het aardse lichaam sterft, ‘iets’ van de mens bewust voortleeft na het overlijden van de mens. Dit ‘iets’ is voor Ouweneel het *transcendente Ik* (i.e. de supratemporele, transcendente wortel van het bestaan) en voor Wright de *real person*. Alle drie theologen hebben een vergelijkbaar beeld van het transcendente element van de gelovige mens gedurende de tussentoestand, namelijk dat het bij Christus verblijft in afwachting van de eeuwige gelukzaligheid. Ook zien ze allen, op basis van 1 Korinthe 15, een continuïteit tussen het oorspronkelijke lichaam en het toekomstige opstandingslichaam, want het is *hetzelfde* lichaam dat zal worden opgewekt en dit zal geen

1905 *nieuw* lichaam zijn. Maar als ik deze 'eenparige' continuïteit uitvergroot, dan bespeur ik verschillen tussen de drie theologen. Aan Calvijns mensvisie 'kleeft' het beeld dat het lichaam van de mens slechts een 'drager' is van een meer superieure entiteit, namelijk de ziel. Deze ondergeschikte positie van het lichaam echoot ook door in Calvijns visie op de mens na de herschepping, waarin de levengevende Geest van God de superieure entiteit vormt binnen de antropologische dichotomie. Hieruit concludeer ik dat het fysieke aspect van de mens wordt

1910 gecontinueerd bij de herschepping, maar nog steeds in een 'serviele' positie, terwijl het accent blijft liggen op het spirituele of geestelijke deel van de mens na de herschepping. Ouweneel daarentegen lijkt wat minder nadruk te leggen op de fysieke continuïteit van het opstandingslichaam, omdat dit afbreuk zou doen aan de betekenis van de opstanding. Het huidige lichaam is slechts een voorschets van het toekomstige lichaam. Daarom accentueert

1915 hij juist de 'geestelijke' lichamelijke in de nieuwe schepping, wat hij typeert als een meer 'spirituele' visie. Hij geeft ook aan niet veel op te hebben met het 'gereformeerde' standpunt, waarbij de *substantia* van het opstandingslichaam onveranderlijk is. Wright ten slotte legt juist weer de nadruk op de fysieke continuïteit van het opstandingslichaam. Hij lijkt in zijn visie op het opstandingslichaam geen plaats (meer) te

1920 hebben voor een ziel. Het oorspronkelijke lichaam wordt opgewekt en door Gods *pneuma* aangedreven. Dus van deze drie theologen lijkt Wright de grootste nadruk te leggen op de fysieke continuïteit van de herschepping van de mens en Ouweneel de minste nadruk. Ook zien alle drie theologen een discontinuïteit tussen het natuurlijke lichaam en het opstandingslichaam, omdat het verheerlijkte opstandingslichaam anders zal zijn dan het

1925 natuurlijke lichaam, ook al gebruiken ze allen andere kwalificaties om het opstandingslichaam te omschrijven. Toch zijn ze het eens met elkaar dat het opstandingslichaam van de gelovige mens haar levenskracht zal ontvangen van de levengevende Geest en dat het gelijkvormig zal zijn aan het verheerlijkte lichaam van de opgestane Christus, waarmee het weer een volwaardige beelddrager van God zal zijn.

1930 De zienswijzen lopen (sterker) uiteen wanneer het lot van de ongelovige mens ter sprake komt. Alle drie theologen menen dat ook de ongelovige mens eenmaal zal opstaan en een (niet-verheerlijkt) opstandingslichaam zal krijgen, waarbij Ouweneel stelt dat de ongelovige voor eeuwig in de hel geworpen zal worden, terwijl Wright suggereert dat het bestaan van de ongelovige mens zal ophouden (i.e. *annihilationisme*) en Calvijn meent dat het lot van de

1935 ongelovige mens een immense verwijdering tot God zal betekenen. Dit impliceert volgens V. Leppin dat ook bij Calvijn de ongelovige mens zou kunnen ophouden te bestaan, echter doet Leppins interpretatie mijns inziens geen recht Calvijns eschatologische visie in de *Institutie* (zie bijv. 3.25.9).

TABEL 2: Vergelijking van dogma's per auteur

Legenda:			Calvijn – Commentaar	Calvijn – Institutie	Calvijn – Psychopannychia	Wright	Ouweneel
V	Dogma bevestigd						
X	Dogma tegengesproken						
≈	Dogma ten dele bevestigd						
	Dogma niet aan bod gekomen						
Vóór de herschepping	Lichaam is sterfelijk/ vergankelijk	V	V	V	V	V	V
	Lichaam is een tijdelijke woonplaats van de ziel		V		X	X	X
	Lichaam heeft van nature geen levendigheid	V	V		X	X	X
	Onderscheid <i>substantie & hoedanigheid</i>	V	V				X
	Onderscheid <i>structuur & gerechtigheid</i>						V
	Lichaam is <i>gehele</i> immanente bestaanswijze						V
	Ziel is onsterfelijk	V	V		X	X	X
	Onsterfelijkheid is geen natuurlijke eigenschap		V	V	V	V	V
	Antropologische structuur is niet aangetast		≈				V
	Goede werken hebben 'eeuwigheidswaarde'		X		V	X	X
	Ziel is de essentie van het leven	V	V		X	X	X
	Ziel is geen substantie, maar het 'transcendente Ik'						V
	Ziel is sterk aangetast door de zonde		V		X		
Tussentoestand	Ontzielde lichaam 'slaapt'		V		V	≈	≈
	Ziel migreert na het sterven uit het lichaam	V	V	V	≈	≈	≈
	Ziel leeft bewust voort			V	≈	≈	≈
	Ziel van ongelovige is in 'ketenen gebonden'		V	V		≈	≈
	Ziel van de gelovige verkeert in rust		V	V	≈	≈	≈
	Nieuw lichaam wordt in de hemel bewaard				V		
Na de herschepping	Opstandingslichaam is geen nieuw lichaam	V	V		V	≈	≈
	Opstandingslichaam is 'verheerlijkt' en onsterfelijk	V	V		V	V	V
	Opstandingslichaam is <i>echter</i> en <i>substantiëler</i>				V	≈	≈
	Opstandingslichaam ontvangt de kracht van de Geest	V	V		V	V	V
	Opstandingslichaam is 'gelijkvormig aan Christus'	V	V		V	V	V
	Opstandingslichaam draagt beeld van Christus/ God	V	V		V	V	V
	Opstandingslichaam wordt herenigd met de ziel	V	V		≈	≈	≈
	Opstandingslichaam zal niet eten		V				V
	Opstandingslichaam heeft (lit)tekenen				V		
	Opstandingslichaam van ongelovige is niet verheerlijkt		V		≈	V	V
	Opstandingslichaam van ongelovige houdt op te bestaan		V	X	V	X	X
	Opstandingslichaam is geslachtelijk						V
(Dis)continuïteit	Continuïteit: tussen huidige- en opstandingslichaam	V	V	V	V	V	V
	Continuïteit: de ziel behoudt haar essentie en wordt herenigd met het lichaam		V	V	X	X	X
	Discontinuïteit: opstandingslichaam in betere conditie dan oorspronkelijke lichaam	V	V		V	V	V
	Discontinuïteit: de Geest in het opstandingslichaam	V	V		V	V	V
	Discontinuïteit: het leven van de ongelovige houdt op te bestaan na de wederkomst.		≈	X	V	X	X

1940 8. EVALUATIE

8.1 SLOTREFLECTIE

Aan de hand van de bouwstenen vanuit de verschillende deelvragen is de beantwoording van de hoofdvraag tot stand gebracht. Op basis van dit onderzoek concludeer ik dat Calvijns visie op de mens vóór en na de herschepping geen grote verschillen aan de dag legt tussen de verschillende genres. De strekking van de verschillende genres komt sterk overeen, waarbij er wel verschillende (sub)thema's aan bod komen, maar ik ben geen tegenstrijdigheden binnen Calvijns oeuvre op het spoor gekomen, behalve een rekkelijke omgang met sommige antropologische begrippen. Ouweneel en Wright, welke ik (enigszins subjectief) geselecteerd heb als vertegenwoordigers van de hedendaagse discussie over de continuïteit en discontinuïteit van de (her)schepping van de mens bewegen binnen een ander taalveld en hanteren soms dan ook een ander antropologisch begrippenkader dan Calvijns. Dit maakt het moeilijk(er) om ze met elkaar in gesprek te brengen. Ondanks deze verschillen durf ik op grond van dit onderzoek rondom 1 Korinthe 15, als het nieuwtestamentische hart van de opstanding, voor al deze theologen te beweren dat zij in de basis de bekende woorden uit de Apostolische Geloofsbelijdenis: "Ik geloof... de wederopstanding van het vlees en het eeuwige leven" zullen onderschrijven. Zij hanteren echter verschillende antropologische begrippenapparaten (gebaseerd op uiteenlopende mensbeelden) om hun visie op de opstanding en herschepping onder woorden te brengen. De verschillen zijn wat de visie op het menselijke lichaam betreft beperkt, maar lopen sterk(er) uiteen als het gaat over de ('onsterfelijke') ziel.

1950

1960 Aan het einde van dit literatuuronderzoek kom ik voor mezelf tot de conclusie dat ik mij het beste kan identificeren met het mensbeeld van Calvijns. Ongetwijfeld speelt hierbij de (gereformeerde) traditie een rol, waarin ik ben opgegroeid. De belangrijkste reden voor mij is echter dat ik niet kan aanhaken bij Ouweneel en Wright wat hun 'monistisch-georiënteerde' mensbeeld betreft, maar ook hun visie op de ziel ervaar ik als een onderwaardering van Gods scheppingskracht. Hier lijkt geen recht gedaan te worden aan de Bijbelse basis voor dit antropologische begrip. Toch wil ik me aansluiten bij Calvijns die stelt dat God nooit aan slechts één persoon het volledige inzicht in alle dingen heeft gegeven,⁴³⁴ dus ik blijf met een open en ontvankelijke houding Wright en Ouweneel bestuderen.

1965

1970 8.2 EVALUATIE VAN DE ONDERZOEKSMETHODE

De toegepaste methode om tot beantwoording van de hoofd- en subvragen te komen betrof een theologisch-antropologische analyse van de visies van respectievelijk Calvijns, Wright en Ouweneel op de mens vóór en na de opstanding en herschepping. De analyse is gebaseerd op verschillende literaire genres in de oorspronkelijke vertaling (en waar nodig de Engelse en/

⁴³⁴ Calvin, *Commentary on Romans - Introduction*, geciteerd door De Greef, *Calvijns*, p. 114.

1975 of Nederlandse vertaling), aangevuld met secundaire literatuur. In de betreffende
hoofdstukken zijn de theologen separaat bestudeerd, om ze op een later moment met elkaar
in 'gesprek te brengen'. De toegepaste methode is effectief gebleken voor het doel van dit
onderzoek. Door vast te houden aan de vooraf bepaalde structuur in de inleiding kon ik
doeltreffend het onderzoek uitvoeren en de beantwoording van de hoofdvraag opbouwen met
1980 behulp van de-in-dit-onderzoek verzamelde bouwstenen. Wat mij sterk heeft geholpen, is dat
ik heb kunnen voortborduren op mijn eerdere masterthesis binnen hetzelfde onderzoeksveld,
waarmee ik een 'open eind' vanuit dat onderzoek daadwerkelijk heb kunnen oppakken, om zo
de drieslag van Calvijns mensbeeld te completeren.

1985 8.3 VERVOLGONDERZOEK

Op grond van deze masterthesis wil ik de volgende aanbevelingen doen voor een eventueel
vervolgonderzoek rondom dit antropologische thema:

1. In dit onderzoek is Calvijn enigszins uit zijn historische context 'getrokken' en in
gesprek gebracht met twee hedendaagse theologen. De aanbeveling is om Calvijns
1990 visie op de mens vóór en na de schepping uitgebreid(er) te onderzoeken in de
historische context, maar ook de late middeleeuwen als de periode waartegen de
Reformatie zich mogelijk verzette.
2. In dit onderzoek is alleen het antropologische begrippenkader van Calvijn nader
onderzocht. Gedurende dit onderzoek bleken belangrijke verschillen te ontstaan
1995 tussen de mensbeelden van de verschillende theologen, daarom is het
aanbevelingswaardig om de antropologie (en onderliggende terminologie) van de
verschillende theologen nader te onderzoeken.
3. De vertegenwoordigers van de hedendaagse discussie over (dis)continuïteit tussen
schepping en herschepping van de mens zijn enigszins subjectief geselecteerd,
2000 waardoor vertegenwoordigers van uiteenlopende stromingen met elkaar in gesprek
gebracht, terwijl hun raakvlak wellicht klein is. Daarom raad ik aan om in de selectie
van vertegenwoordigers ook in te gaan op theologen die hun wortels nadrukkelijk(er)
hebben liggen in de gereformeerde traditie, om te zien welke ontwikkeling het
mensbeeld binnen deze traditie heeft doorgemaakt. Dit spoor zou verbreed kunnen
2005 worden door ook de ontwikkeling van de Rooms Katholieke theologie nader te
onderzoeken.

9. BIBLIOGRAFIE

AFKORTINGEN:

- 2010 CO J. Calvin, *Joannis Calvini Opera quae supersunt omnia*, eds. G. Baum, E. Cunitz, and E. Reuss [Corpus Reformatorum, vol. 29-87] (Braunschweig: Schwetschke, 1863-1900).
- OS J. Calvin, *Joannis Calvini Opera selecta*, eds. P. Barth and G. Niesel (Munich: Kaiser, 1926- 1936).

2015 LITERATUUR:

- M. Allen, 'John Calvin's Reading of the Corinthians Epistles', in: M. Allen & J.A. Linebaugh (Eds), *Reformation Readings of Paul: Explorations in History and Exegesis*, Downers Grove (IL): IVP Academic, 2015, pp. 77-86.
- 2020 W. Balke, 'De eerste werken van Calvijn: De Clementia en Psychopannychia', in: W. Balke et al., *Johannes Calvijn – zijn leven en werk*, Kampen: Kok, 2009², pp. 43-45.
- W. Balke, J.C. Klok en W. van 't Spijker, *Johannes Calvijn – zijn leven en werk*, Kampen: Kok, 2009².
- A. van de Beek, *God doet recht - Eschatologie als Christologie*, Zoetermeer: Meinema, 2008.
- H. Berkhof, *Christelijk geloof: Een inleiding tot de geloofsleer*, Nijkerk: Callenbach, 1990⁶.
- 2025 J.H. Bernard, 'The second Epistle to the Corinthians', in: W.R. Nicoll (ed), *The Expositor's Greek Testament*, London: Hodder and Stoughton, 1903, pp. 3-119.
- R.A. Blacketer, 'Commentaren en voorwoorden', in: H.J. Selderhuis (Red.), *Calvijn Handboek*, Kampen: Uitgeverij Kok, pp. 214-225.
- 2030 W.J. Bouwsma, *John Calvin. A Sixteenth-Century Portrait*, New York/ Oxford: Oxford University Press, 1988.
- G. van den Brink en C. van der Kooi, *Christelijke Dogmatiek – een inleiding*, Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum, 2012⁵.
- J. Calvijn J. (vert. S.O. Los), *Verklaring van de Bijbel door Johannes Calvijn – Genesis*, Goudriaan: Uitgeverij, De Groot, 1970.
- 2035 J. Calvin (vert. H. Beveridge), *Psychopannychia – The Sleep of the Soul*, Apollo (PA): Ichthus Publications, 2018.
- J. Calvijn, (vert. G. Wielenga), *Verklaring van de Handelingen der apostelen*, Kampen: J.H. Kok, 1899.
- 2040 J. Calvijn (vert. W.A. de Groot en J.F. Wijnhoud), *Verklaring van de Bijbel – De profeet Jesaja*, Kampen: Uitgeverij Kok, 1985.
- J. Calvin (vert. W.B. Johnston), 'Commentary on 2 Peter', in: *Calvin's New Testament Commentaries Series*, vol.12, Grand Rapids (MI): William B. Eerdmans Publishing Company, 1994.
- 2045 J. Calvin, *On the epistles of Paul the apostle to the Corinthians I*, Grand Rapids: Eerdmans, 1948.
- J. Calvijn, *Calvijns commentaren op de zendbrieven aan de Romeinen, 2 aan Korinthe*, Middelburg, Stichting de Gihonbron, 2021; transl. A.M. Donner, Middelburg, 2021.

- J. Calvin (eds. P. Barth and G. Niesel), *Opera Selecta - Institutionis Christianae religionis 1559*, Munich: Chr. Kaiser, 1957.
- 2050 J. Calvin (vert. C.A. de Niet) *Institutie – of onderwijzing in de Christelijke godsdienst*, Houten: Den Hertog, 2009.
- E.M. Conradie, *Saving the Earth?: The Legacy of Reformed Views on "re-creation"*, Münster: LIT Verlag, 2013.
- 2055 N. Cummins, 'Lifespans of the European Elite, 800–1800', *The Journal of Economic History* 77(2) (2017), pp. 406 – 439.
- De Nieuwe Katechismus: geloofsverkundiging voor volwassenen*, in opdracht van de bisschoppen van Nederland, Hilversum: Paul Brand / Malmberg / J.J. Romen, 1966.
- H. Dooyeweerd, *A New Critique of Theoretical Thought*, vol. I-IV. Jordan Station, (ON): Paideia Press.), (1953) 1984.
- 2060 C. Elwood, *A Brief Introduction to John Calvin*, Louisville (KY): Westminster John Knox Press, 2017.
- M.P. Engel, *John Calvin's Perspectival Anthropology*, Eugene (OR): Wipf and Stock Publishers, 1988.
- 2065 F.O. van Gennep, 'Het is beslist', in: F.O. van Gennep *et al.*, *Waarlijk Opgestaan! Een discussie over de opstanding van Jezus Christus*, Baarn: Ten Have, 1989, pp. 9-23.
- B. Gordon, *John Calvin's Institutes of the Christian Religion : A Biography*, Princeton/ Oxford: Princeton University Press, 2016.
- W. de Greef, *Johannes Calvijn – zijn werk en geschriften*, Kampen: Uitgeverij Kok, 2006².
- 2070 G.N. Hansen, 'Traktaten en verhandelingen', in: H.J. Selderhuis (red), *Calvijn Handboek*, Kampen: Kok, 2008, pp. 225-232.
- R.R. Hausoul, *De nieuwe hemel en nieuwe aarde – Een interdisciplinaire vergelijking tussen Karl Rahner, Jürgen Moltmann en Gregory Beale*, Utrecht: KokBoekencentrum Academic, 2018.
- J. Hoek, *Hoop op God: Eschatologische verwachting*, Zoetermeer: Boekencentrum, 2004².
- 2075 R.W. Holder, 'Calvin as Commentator on the Pauline Epistles', in: D.K. McKim (Ed.), *Calvin and the Bible*, Cambridge: Cambridge University Press, 2006, pp. 224-256.
- S. Kuhrt, *Tom Wright for Everyone: Putting the Theology of N.T. Wright into practice in the Local Church*, London: The Society for Promoting Christian Knowledge (SPCK), 2011.
- A. Kuyper, *Het werk van den Heiligen Geest*, vol. 1, Amsterdam: J.A. Wormser, 1888.
- 2080 A.N.S. Lane, 'Antropologie', in: Selderhuis (red), *Calvijn Handboek*, Kampen: Uitgeverij Kok, 2008, pp. 309-324.
- B.C. Lane, *Ravished by Beauty: The Surprising Legacy of Reformed Spirituality*, Oxford: Oxford University Press, 2011.
- 2085 L.O.K. Lategan, 'The significance of Calvin' s anthropology for preaching on ethical themes', *HTS theological studies* 54(1&2) (1998), pp. 143-152.
- V. Leppin, 'Eschatologie', in: H.J. Selderhuis (red), *Calvijn Handboek*, Kampen: Kok, 2008, pp. 405-408.

- C.S. Lewis, *De grote scheiding*, Kampen: Kok, 2002⁶.
- 2090 M.R. Miles, 'Theology, Anthropology, and the Human Body in Calvin's Institutes of the Christian Religion', *Harvard Theological Review* 74(3) (1981), pp. 303-323
- W.G. Naphy, 'Calvijns tweede verblijf in Genève', in: H.J. Selderhuis (red.), *Calvijn Handboek*, Kampen: Uitgeverij Kok, 2008, pp. 65-80.
- W.H. Neuser, 'Frankrijk en Basel', in: H.J. Selderhuis (red.), *Calvijn Handboek*, Kampen: Uitgeverij Kok, 2008, pp. 45-52.
- 2095 H.R. Niebuhr, *Christ and Culture*, New York: Harper & Row, 1951.
- M. Oldhoff, 'Sterven: een kunst apart?', *Kontekstueel* 35(1) (2020).
- J. Osei-Bonsu, 'The Intermediate State in the New Testament', *Scottish Journal of Theology* 44 (1991), pp. 169-194.
- 2100 W.J. Ouweneel, *Beknopt Commentaar op het Nieuwe Testament - deel 1, De Brieven van Paulus*, Hoornaar: Uitgeverij Gideon, 2022.
- W.J. Ouweneel, *Gij zijt allen broeders – Het Nederlands reveil en de "vergaderingen" van de "Broeders"*, Apeldoorn: Uitgeverij H. Medema, 1980.
- W.J. Ouweneel, *De toekomst van God – Ontwerp van een eschatologie*, Heerenveen: Medema, 2012.
- 2105 W.J. Ouweneel, *De schepping van God – Ontwerp van een scheppings-, mens- en zondeleer*, Vaassen: Medema, 2008.
- T.H.L. Parker, *Calvin's New Testament Commentaries*, Edinburgh: T.&T. Clark, 1993.
- T.H.L. Parker, *Calvin: an introduction to his thought*, Cambridge: Presbyterian Publishing Corpor, 1995.
- 2110 T.T.J. Pleizier, 'De toekomst is al begonnen', *Wapenveld – over geloof en cultuur* 66(5) (2016), pp. 18-23.
- H. Quistorp, *Calvin's Doctrine of the Last Things*, Eugene (OR): Wipf and Stock Publishers, 2009.
- 2115 B.L. Rickabaugh, 'Responding to N.T. Wright's Rejection of the Soul', *Heythrop Journal* 59(2) (2018), pp. 201-220.
- S.E. Schreiner, *Theater of His Glory: Nature & the Natural Order in the Thought of John Calvin*, Michigan: Baker Books, 1991.
- 2120 W. Schwendemann, *Leib und Seele bei Calvin: Die erkenntnistheoretische und anthropologische Funktion des platonischen Leib-Seele-Dualismus in Calvins Theologie*, Stuttgart: Calwer Verlag, 1996.
- H.J. Selderhuis, 'Institutie', in: H.J. Selderhuis (Red.), *Calvijn Handboek*, Kampen: Uitgeverij Kok, pp. 232-239.
- J.H. Smit, 'Die antropologie van Johannes Calvyn (1509-1564)', *Tydskrif vir Christelike Wetenskap* 27(4) (1991), pp. 81-121.
- 2125 W. van 't Spijker, 'Inleiding', in: *Johannes Calvijn, Institutie of Onderwijzing in de Christelijke Godsdienst*, Houten: Den Hertog, 2009, pp. 11-24.

Thesiswijzer masterthesis - Master Theologie (Gemeentepredikant) Master Theologie
(Predikantschap) Master Theology 2022-2023, Versie: 10 oktober 2022 (definitief).

T.F. Torrance, *Calvin's Doctrine of Man*, Eugene (OR), Wipf and Stock Publishers, 2001.

2130 M. van Veen, *Calvijn*, Kampen 2006.

P.A. Verbaan, 'Introductie Tom Wright', *Kontekstueel* 26(6) (2012).

M. Vial, *John Calvin. An introduction to his theological thought*, Genève: Labor et Fides, 2008;
transl. V. Lowe, Genève, 2009.

2135 Y. Viazovski, *Image and Hope: John Calvin and Karl Barth on Body, Soul, and Life Everlasting*,
Cambridge: James Clarke & Co, 2016.

W. Visscher, *De nieuwe aarde en de herschepping van alle dingen*, Baarn: Buijten &
Schipperheijn, 2011.

J. van Vliet, *Children of God: the Imago Dei in John Calvin and his context*, Göttingen:
Vandenhoeck & Ruprecht, 2009.

2140 N. Vorster, *The Brightest Mirror of God's Works - John Calvin's Theological Anthropology*,
Eugene (OR), Pickwick Publications, 2019.

B.J. Van Der Walt, 'John Calvin's view of the human being: A Christian philosophical appraisal',
Tydskrift vir Geesteswetenskappe 49(3) (2009), pp. 410-433.

2145 M. Wisse en J. Roeland, *Bouwstenen voor het ontwikkelen van een onderzoeksvraag- De ABC-
formule* (manuscript).

N.T. Wright, *The Resurrection of the Son of God*, Minneapolis (MN): Fortress Press, 2003.

T. Wright, *Surprised by Hope*, London: Society for Promoting Christian Knowledge, 2007.

T. Wright, *Verrast door hoop*, Franeker: Uitgeverij van Wijnen, 2010; Transl. M. Strengolt,
Franeker, 2010.

2150 J.H. van Wyk, 'John Calvin on the kingdom of God and eschatology', *In die Skriflig* 35 (2001),
pp. 191-205.

K. Zwanenpol en C.H. Campenhout (red), 'Apostolische Geloofsbelijdenis', in:
Belijdenisgeschriften Van De Protestantse Kerk In Nederland, Heerenveen: Uitgeverij
Protestantse Pers, 2009, p. 13.

2155

WEBSITES:

- <https://archive.org/details/commentariusins00corngoog/page/n9/mode/2up>
- <https://archive-ouverte.unige.ch/unige:650>
- 2160 • <https://calvin.reformation.nl>
- <https://cvandaag.nl/cip+/74006-willem-ouweneel-over-zijn-75ste-verjaardag-een-baby-en-een-invasie/SRUBAwMNBH0gOhpNFxkacXEQ?viacip=true>
- <https://www.encyclopedia.com/arts/educational-magazines/wright-nt-1948>
- 2165 • <https://www.eo.nl/artikel/willem-ouweneel-ik-denk-dat-ik-op-mijn-4e-al-wedergeboren-was>
- <https://www.kontekstueel.nl/35-algemene-artikelen/892-nr6-2012-introductie-tom-wright>
- <https://www.kontekstueel.nl/35-algemene-artikelen/1621-nr1-2020-koninkrijk-van-god-versus-hemelgeloof>
- <https://www.ntwrightonline.org/about/>
- 2170 • https://studenttheses.uu.nl/bitstream/handle/20.500.12932/9785/20111001_Masterscriptie_A.K.A._Mostert_9944982_.pdf?sequence=1&isAllowed=y;
- <https://theologienet.nl/bestanden/calvijn-bijbelverklaring-romeinen-1-2-korinthe.pdf>
- <https://wapenveldonline.nl/artikel/1325/de-toekomst-is-al-begonnen/>
- <https://www.willemouweneel.nl/>
- 2175 • <https://www.willemouweneel.nl/#publicaties-van-willem-j-ouweneel>

2180

10. BIJLAGEN

10.1 DATAMANAGEMENTPLAN

1. Algemeen

2185

NAAM STUDENT: Koert Mostert
NAMEN SCRIPTIEBEGELEIDER(S): Prof. Dr. W. Moehn

DATUM: 19 mei 2023

2190

VERSIE: V1

2. Algemene gegevens over het onderzoek / scriptie-onderwerp

2195

(WERK)TITEL ONDERZOEK / SCRIPTIE:

“Ik geloof... de opstanding van het vlees” - De visie van Johannes Calvijn op de mens vóór en na de herschepping, op basis van 1 Korinthe 15

KORTE OMSCHRIJVING VAN ONDERZOEK EN ONDERZOEKSMETHODE(N) :

2200

In Calvijns preken over de schepping is een drieslag zichtbaar, waarin na de goede schepping van de mens en diens val, eens de mens zal hersteld worden in een staat die de oorspronkelijke staat overtreft. Hij zegt daarover (vertaald naar het NL): ‘Maar onze situatie in de Heer Jezus Christus is beter dan die gegeven aan onze vader Adam, namelijk dat Hij ons bezielt door zijn Heilige Geest. We hebben niet alleen een ziel voor de ademhaling, maar we hebben ook de hemelse Geest die ons leidt tot een eeuwig leven, wat van God is.’ Vanuit deze masterthesis heb ik de aanbeveling gedaan om verder (antropologisch) onderzoek te doen naar Calvijns visie op de mens vóór en na de herschepping. Graag wil ik in Masterthesis-II traject dieper ingaan op dit onderwerp, omdat aansluit bij mijn interessegebied, maar dat het ook als voordeel heeft dat ik al voor een deel in dit onderzoeksgebied bekend ben.

2205

TYPEN ONDERZOEKSDATA:

2210

De onderzoeksdata in deze masterthesis betreffen hoofdzakelijk tekstdocumenten, vanuit primaire en secundaire literatuur. De onderzoeksdata zijn descriptief en kwalitatief van aard.

PERIODE WAARIN DATA VERZAMELD WORDEN:

De onderzoeksdata zijn verzameld van oktober 2022 tot met juni 2023.

2215

3. Technische aspecten

HARD- EN SOFTWARE:

2220 Voor het verzamelen van de onderzoeksdata is gebruikt gemaakt van een laptop (HP Elitebook) en het internet (via Microsoft Edge en Google Chrome). Qua software is alleen gebruik gemaakt van Microsoft Office applicaties en een PDF-viewer (Adobe).

BESTANDSFORMATEN:

- Microsoft Word Document
- Microsoft Edge PFD Document
- Microsoft Excel Worksheet

2225 OMVANG VAN DE DATA (SCHATTING IN MB/GB/TB): 54 MB

OPSLAG DATA TIJDENS ONDERZOEK:

2230 Tijdens het onderzoek zijn de data opgeslagen op One-drive (via mijn werk beschikbaar gesteld), op de locatie: C:\Users\kmostert.LACTADOMNL\OneDrive - Lactalis\Documents\0. Persoonlijke documenten\0. Privé\Privé\jaar IV\3. Masterthesis II. Tussentijds heb ik documenten naar m'n privé e-mailadres gestuurd (xxx@hotmail.com) als back-up.

OPSLAG DATA NA AFLOOP ONDERZOEK:

2235 Op bovengenoemde locaties blijven de data opgeslagen (zolang als ik bij deze werkgever werkzaam zou zijn). Indien dit verandert, dan wordt de data overgeschreven naar een privé-computer.

4. Verantwoordelijkheden

BEHEER DATA GEDURENDE HET ONDERZOEK:

Data in eigenbeheer. Back-up van de One-drive valt onder verantwoordelijkheid van mijn werkgever.

BEHEER DATA NA AFLOOP ONDERZOEK:

2240 Data in eigenbeheer.

5. Juridische en ethische aspecten

EIGENAAR DATA:

Data in eigenbeheer.

PRIVACYGEVOELIGE DATA: NEE

2245

INDIEN JA: HOE WORDEN ZAKEN ALS VEILIGE OPSLAG EN TOESTEMMING VAN BETROKKEN PERSONEN EN/OF ORGANISATIES GEREGELD?

2250 **6. Overige zaken**

=====

(In te vullen door thesisbegeleider:)

2255 Goedgekeurd

Niet goedgekeurd, omdat: _____

2260

Naam, handtekening: prof. dr. W.H.Th Moehn _____

Datum: Hilversum, 24 mei 2023 _____

2265

=====

TOELICHTING

Ad 1. Algemeen

- 2270 Noteer de datum waarop het datamanagementplan is ingevuld en noteer de versie bijv. 1.0. In de loop van het onderzoek kunnen mogelijk zaken als de onderzoeksmethode wijzigen of bij nader inzien toch privacygevoelige issues gaan spelen. Wijzig dan naast de betreffende paragraaf ook de datum en het versienummer.
Vul alle velden in, of vermeld expliciet: niet van toepassing/n.v.t.

2275

Ad 2. Algemene gegevens over het onderzoek / scriptie-onderwerp

- Geef een korte omschrijving van het onderzoek en beschrijf welke onderzoeksmethoden gebruikt gaan worden.
Omschrijf het type onderzoeksdata, zoals schriftelijke bronnen (archieven, literatuur), transcripties, interviews (bijv. beeld- en geluidsopnamen), verslagen, vragenlijsten, enquêteresultaten, afbeeldingen.
2280 Vermeld ook als het bijvoorbeeld ruwe data of afgeleide data betreft.

Ad 3. Technische aspecten

- 2285 Wordt specifieke hardware gebruikt naast pc/laptop? Wordt specifieke software gebruikt bijv. voor data-analyse? Bestandsformaten kunnen bijvoorbeeld zijn: DOCX, TXT, XLSX, PDF, WAV, JPG. De omvang van bestanden kan weergegeven worden in megabyte, gigabyte of terabyte. Geef in ieder geval een globale schatting indien bij aanvang van het onderzoek nog niet precies de omvang te bepalen is.
- 2290 Sla data tijdens het onderzoek op de juiste (veilige) locatie op. Bijvoorbeeld privacygevoelige data op de Home-directory van de Vrije Universiteit. De H-schijf van de VU is overigens altijd de meest veilige opslaglocatie. Sla privacygevoelige data nooit in de cloud op. Gebruik clouddiensten uitsluitend voor het opslaan van standaard data, zoals een wetenschappelijk artikel in PDF. USB-sticks en de eigen laptop zijn eveneens ongeschikt voor opslag van (privacygevoelige) data. Deze kunnen immers
- 2295 verloren of gestolen worden of beschadigd raken.
Denk ook aan een goede, veilige en regelmatige back-up van de versies van je masterscriptie. Na afloop van het onderzoek kunnen data gepubliceerd worden als onderdeel van de masterscriptie, bijvoorbeeld in een bijlage. Dat geldt met name voor kleine dataverzamelingen, die geen privacygevoelige gegevens bevatten. Via de bibliotheek PThU kunnen (geanonimiseerde) data als
- 2300 losse bestanden bij de scriptie worden gearchiveerd. Via de bibliotheek PThU kunnen bestanden met privacygevoelige data worden gearchiveerd in een speciaal daarvoor beschikbare data-opslag faciliteit van de VU (ArchStor/DarkStor).

Ad 4. Verantwoordelijkheden

- 2305 In het kader van wetenschappelijke integriteit is het belangrijk om te beschrijven op welke wijze data veilig opgeslagen zijn en beheerd worden. Daarmee wordt o.a. de controleerbaarheid van de data gewaarborgd. Zie ook de Nederlandse Gedragscode Wetenschappelijke Integriteit 2018 (te vinden op www.pthu.nl/Onderzoek-PThU/Academic_Integrity/).
- 2310 Geef aan wie de data tijdens het onderzoek beheert. Dat zal veelal de student zelf zijn. Heeft echter de scriptiebegeleider ook toegang? Na afloop kan de student het beheer overdragen aan de PThU (bibliotheek).
Laat ook geïnterviewden weten, hoe (privacygevoelige) data worden beheerd en door wie.

2315 *Ad 5. Juridische en ethische aspecten*

Omschrijf wie (mede-)eigenaar is van de data.

Indien er sprake is van privacygevoelige gegevens is het noodzakelijk zeer zorgvuldig om te gaan met de verzamelde onderzoeksdata. Denk daarbij aan persoonsgegevens (naam, adres, leeftijd, geslacht), maar ook aan het BSN of religieuze overtuiging.

2320 Sla deze dus altijd veilig op (zie ad 3). Voorkom datalekken! Laat geïnterviewden weten hoe met de data wordt omgegaan. Vraag hen via een zogeheten *Informed consent-formulier* vooraf om toestemming te geven voor het onderzoek en het gebruik en de opslag van de onderzoeksdata. Geef aan dat je de verzamelende data uitsluitend gebruikt voor jouw onderzoek.

Anonimiseer zo veel mogelijk de data.

2325

Ad. 6 Overige zaken

Vermeld hier onderwerpen die niet ondergebracht konden worden bij eerdere onderdelen.

Overleg te allen tijde met je begeleiders indien zaken niet helder zijn, je twijfelt over de juiste wijze

2330 van data verzamelen of over het opslaan van data. Of vraag advies aan de bibliotheek PThU.

PThU, Amsterdam/Groningen
(bestandsversie: 20190703)

2335